

KUUKIRI**EESTI KIRJANDUS**

Tegev ja vastutav toimetaja J. V. VESKI

TOIMKOND:

J. Aavik, A. R. Cederberg, M. J. Eisen,
V. Grünthal, A. Jürgenstein, I. Kettunen,
J. Köpp, O. Loorits, J. Luiga, A. Saareste

SISU:

Arno Raag: Eesti näitekirjandus 1925. aastal.

O. Sild: Eestlaste vabaduse järkjärguline kokkuvarisemine keskajal.
(2 pildiga.) (Lõpp.)

O. Liiv: Jooni Lüganuse minevikust kirikukroonika järgi.
(1 pildiga.) (Lõpp.)

Julius Mägiste: Sõna lõpphääliku kandumisest järgsõna algusse.

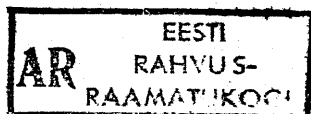
Elmar Päss: Lutsi eestlaste vanasõnadest.

Y. Virula: Koidula luulekogu ilmumise puhul.

Eesti algupäraste romaanide võistlus.

Eduard Hubel, Arno Raag, Arthur Sikkenberg:
Kirjanduslik ülevaade.

Lisaks Eesti raamatute üldnimestik 1924. a. alates.

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VALJAANNE

A. Eesti autorid.

- Friedrich Robert Fählmann: **Kirjatööde kogu I.** 80 lhk. Hind 50 m.
 Kristian Jaak Peterson: **Laulud, päevaraamat ja kirjad.** 189 lhk. Hind 150 m., iluköites 300 m., kalingorköites 330 mk.
 Suve Jaan: **Luige Laos.** III trükk. 67 lhk. Hind 40 m., iluköites 190 m., kalingorköites 220 m.
 J. V. Jannsen: **Kolm juttu** (Maatargad, Uus variser, Voldemar ja Jüri). 78 lhk. Hind 50 m., kalingorköites 230 m.
 Fr. R. Kreuzwald: **Paar sammukest rändamise teed.** III trükk. XXI+29 lhk. Hind 35 m., kalingorköites 195 m.
 " " **Reinuvader-rebane.** VI trükk. 9 pildiga. 128 lhk. Hind 85 m., kalingorköites 245 m.
 " " **Kilplased.** IV trükk. 126 lhk. Hind 90 m., kalingorköites 250 m.
 " " **Viru lauliku laulud.** Gustav Suitsi eessõna ja autori pildiga. IX+139 lhk. Hind 200 m., kalingorköites 360 m.
 Lydia Koidula: **Ojamõlder ja tema minija.** III trükk. 63 lhk. Hind 40 m., kalingorköites 200 m.
 " " **Kaks juttu** (Ainuke, Enne ukse lukutamist). II tr. 111 lhk. Hind 85 m.
 " " **Säärane mulk ehk sada vakka tangusoola.** III tr. 63 lhk. Hind 50 m.
 " " **Kõik kolm teost koos** iluköites 335 m., kal. köit. 365 m.
 " " **Kogutud luuletused.** Gustav Suitsi eessõna ja autori pildiga. XVI+207 lhk. Hind 275 m., kalingorköites 435 m.
 Jakob Pärn: **Oma tuba, oma luba.** III trükk. 62 lhk. Hind 50 m.
 " " **Must kuub.** III trükk. 160 lhk. Hind 120 m., kalingorköites 280 m.
 " " **Mõlemad teosed koos** kalingorköites 370 m.
 Joh. Kunder: **Kroonu onu.** Nali kahes vaatuses. III trükk. 54 lhk. Hind 40 m., kalingorköites 200 m.
 " " **Eesti muinasjutud.** II trükk. 144 lhk. Hind 120 m.
 " " **Mõlemad teosed koos** iluköit. 320 m., kalingorköites 350 m.
 A. Reinwald: **Valik luuletusi.** XIII+98 lhk. Hind 100 m., iluköites 250 m., kalingorköites 280 m.
 Jaan Bergmann: **Laulud.** II trükk. XXXV+396 lhk. Hind 300 m., kalingorköites 460 m.
 J. Järv: **Karolus.** II trükk. 110 lhk. Hind 75 m., kalingorköites 255 m.
 Elisabet Aspe: **Ennosaare Ain.** III trükk. 140 lhk. Hind 100 m.
 " " **Kasuõde.** III trükk. 72 lhk. Hind 60 m., kal. köit. 220 m.
 " " **Mõlemad teosed koos** kalingorköites 350 m.
 Anna Haava: **Luuletuskogu** (Luuletused I, II ja III, Lained, Ristlained, Põhjamaa lapsed, Meie-päevist). Illustreeritud. XII+398 lhk. Hind 400 m., kalingorköites 560 m.
 " " **Luuletused I.** IV trükk. 63 lhk. Hind 40 m. (Pealaos.)
 " " **Meie-päevist.** 60 lhk. Hind 40 m. (Pealaos.)
 K. E. Sööt: **Aastate kajastus.** Luuletused 1883—1924. V. Ridala eessõna ja autori pildiga. 236 lhk. Hind 350 m., kalingorköites 510 m.

B. Maailma-kirjastik.

- Dante Alighieri: **Uus elu** (Vita Nova). Tõlkinud J. Semper. 9 pildiga. 98 lhk. Hind 125 m., kalingorköites 285 m.

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

1926

XX AASTAKÄIK

№ 3

Eesti näitekirjandus 1925. aastal.

Eesti kirjandus pole teoste arvult üldse kuigi suur. Loomulik, et siis ka eesti näitekirjanduse rohkusest ei saa rääkida. Meil on alati konstateeritud kirjandusliku kriisi olemasolu ja rõhutatud ta teravust eriti näitekirjanduse suhtes, tuues tihtigi põhjenduseks dramaatilise kunsti ebasobivust eestlase iseloomu rassiliste omadustega. Ma ei eita kriisi olemasolu kui fakti, kuid tahan tähistada mõned ta olemasolu põhjused, mis lavakirjanduse tänapäeva vaatepunktilt osutuvad paratamatusena.

Et tõulised iseärasused meil näitekirjanduslikku loomingu ei võimalda, on tühistunud juba Kitzbergi, Wilde ja teiste näidendite ilmumisega, ja põhjusi tuleb otsida mujalt, ja nimelt: meie kultuuri noorusest. Alles isiku eluea pikkune on meie omapärase kultuuri arenemislugu. Vaevalt kuuekümneme aasta kestel on orjusest riikliku iseisivsuseni, madalaimalt astmelt XX aastasaja ühiselulise vormi kõrgeimale astmele jõutud. See on ometi ajalooline suursündmus! Arusaadav, et selline arenemistempo oma hiigla-arvulise sündmustekompleksiga võis isikus mõjutada ainult hetke meeleolukajastuse, mis juba järgmise juhtumuse saabudes pidi kustuma selle paratamatu inspiratsiooni ees. Säärane ajajärk ei võimalda pidevat tööd ega konsekvantset mõtete kontsentreerimist, vaid loob pinda ainult meeleolutsemiseks. Sellepärast on tüüpiliseks nähtuseks luule pais ja teiste kirjanduslike alade kahanemine ajalooliste suursündmuste puhul, nagu seda on sõjad, revolutsioonid ja muud sarnased. Selle elavat tõestust võime leida pea iga kultuurirahva kirjandusloost. Heidame pilgu näiteks kas või saksa kirjanduslukku, siis leiame sealt möödunud aastasaja alguspäevilt ohtrasti luulet. See oli aeg, kus Napoleon tegi oma võidukäiku Euroopa mandril ja purustas muude riikide hulgas ka Saksamaa. Arndt, Körner j. t. tollaegsed saksa kirjanikud moodusta-

vad päris iseseisva kirjandusliku tsükli n. n. vabastussõjalaulikute nime all (Dichter der Befreiungskriege). Luule erilist paisu võis vabadussõja päevil Eestiski märgata.

Nii näeme, et eesti näitekirjanduse kriis on põhjustatud meie üldisist kontrastlikest ja vapustavaist sotsiaalseist elamusist, millele seltsib lisaks veel kunstinõuetele vastavate teatrife puudumine ning draama kuulumine raskeimasse kunstiloomingu liiki. Selle tõttu on eesti draama kuni viimaste aastateni kiratsenud. Neilt kunstiliselt kõrgusilt, kuhu August Kitzberg ta umbes paarikümne aasta eest viinud, ei olnud ta kuni viimaste aastateni edasi nihkunud. Alles viimased ajad ja eriti möödunud aasta on talle uued edenemistee väravad avanud.

Möödunud aasta on toonud eesti näitekirjanikkude perre kolm lootust-äratavat debütanti. Need on: Rudolf Reiman, Jaan Pert ja Alex. Antson. Kaks esimest nendest on oma esikteosega uut verd valanud realismi tardunud eesti draamasse. Esimene neist püüab moodsate saksa dramaatik-ekspressionistide vaatepunktilt ainet käsitleda. Teine aga püüab unistusromantikasse kalduvat draamaliiki elustada ja näidendis kõlastada neid pehmevarjundilisi pooltoone, mis juba aset on leidnud „Noor-Eesti“ uusromantilises luules ning jutustavas proosas. Tung hallist tardumusest ajakohasema poole näib kajastusi leidvat veel ühe autori töös, olgugi hoopis vähemal määral, ilma põhitooni muutmata. See teos on Mait Metsanurga „Kindrali poeg“, draama seitsmes pildis epiloogiga. Tegelaste pärisnimede väljajätmine, siirdumine üldistele ideedele ja prototüübele, seega ühiskonna läbilõike sümbolsele kajastusele on ilmne kaldumine sümbolismi, kuigi draama põhitoon muidu on läbi ja läbi realistlik.

„Kindrali poeg“ on kaaluvam lavatoode möödunud aasta näitekirjanduses mitte üksi oma ulatuselt, vaid ka probleemi aktuaalsuselt. Ta süžeeks on kahe äärmise ilmavaate, monarhismi ja kommunismi kokkupõrkamine demokraatlikul tagapõhjal. Võitluste pööristes toimubki kurimäng, mille sündmustik peajoontes järgmine:

Mingisuguses kultuurriigis, kus maksev demokraatlik kord, on lõppenud sõda kommunistidega. Vaenlased on piiri taha tõrjutud, igal pool sisemaal valitseb rahu ja julgeolek on kindlustatud, mässujuht Spartakus on surma mõistetud, kuid tal on korda läinud rettu pugada. Kõige selle eest võlgneb riik tänu energilisele vägede ülemjuhatajale, kindralile, kellele autasuks endine rüütlimõisa kasutada antakse. Kindral asub oma ainsa, surnud abikaasast

jäänud pojaga mõisa elama. Nende majatalitust juhib kaugelt sugulane, 24-aastane preili Ronny. Kindrali poeg, kahekümne-aastane noormees, kes on sõjas hoogsalt kaasa löönud ja leitnandi auastmele tõusnud, tahab end teaduslikule tööle pühendada, milleks temale professor ja magister koju on palgatud. Kuid elamused lahingus ja emalt päritud pessimistlik iseloom on temast igavese juurdleja teinud, kes vaevab oma pead sotsiaalsete probleemidega. Ka Kristuse õpetus vennalikkusest leiab ta hinges vastukaja. Samal ajal, kui poeg neid küsimusi harutab, peab kindral politseiülema ning teistega nõu monarhistlikuks riigipöördeks, kusjuures temast diktaator ju politseiülemast minister peab saama. Mõni aeg hiljemini puhkeb punaste mäss lahti, mis päris sõjaks areneb ja riigi hädaohtu viib. Punaste väed liiguvad järjest edasi ja on juba pealinna alla jõudnud. Kindral kasutab juhust ja nõuab enesele diktaatorlikke volitusi linnakaitse korralduseks. Politseiülem ülendatakse küll sõjaministriks, kuid kindralile soovitud volitusi veel ei anta. Seal selgub korraga, et kindrali poeg on kogu sõja kestel äraandmist toimetanud ja nüüd ise ka punaste laagrisse siirdunud. Valitsus annab käsu kindrali areteerimiseks. Ta alandatakse reameheks ja mõistetakse kümneks aastaks vangi. Kindrali poeg, keda vastuarmastuse mitteleidmine poolilma-daamilt Ronnylt lõplikult isamaast ja kodust eemale tõukab, langeb punaste väeosas punase sõduri kuuli läbi.

Selle tragöödia kandjaks on rida mitmesuguseid üldistatud ja ideestatud tüüpe. Eeskätt peab mainima kindrali poega, kes pärinud oma emalt peale pessimismi veel jumalakartlikkuse-tunnet ja otsib nüüd absoluutset tõde, vääramatut õiglust ja inimsust. Ta tahab realiseerida mingit relatiivset utopiat õnnest ja vaevab alalõpmata oma aju küsimusega: „Kuidas neid peaks aitama, kes on pärit agulist ja mõisatöölise majast, sealt viletsate riigist.“

Viimaks, kui ta otsusele jõuab, et säärases olukorras, kus kõikjal lokkab jäme egoism, pidutseb ahne võimupüüd, et saada kõikvõimsaks käskijaks ja näha igal pool oma metsiku „mina“ iharusi ning kirgesid, on võimatu midagi parandavat korda saata, siis tunneb ta, kuidas haarab teda mingi nägematu võim, et kanda nende ridadesse, kes võitlevad inimsoo õnne eest, mis rajatud looduslikule õiglusele. Muret valmistab talle seejuures ainult preili Ronny, kelles ta näeb oma jumalust, „keda teenime iga elamusega, iga mõttega, iga sõnaga, iga teoga“. Kas suudavad tema veendumused Ronny lõbujanulist ja elumaits-

mistahtelist hinge haarata? Kuid kontrastid on liiga erinevad, ääretu kuristik lasub võitmatusega nende hingede vahel: üks otsib elust muretust, lõbu, teine ainult raskusi. Ronny hinge ligipääsematus saab saatuslikuks kindrali poja sapisele hingele. Ta ei ole enesele teist maapealist jumalat leidnud. Ta maisiks kõrgemaiks olevusiks saavad veenvad unistused. Miski jõud ei pea teda enam isamajas kinni, ta läheb punaste sõjaväkke, sinna, kus arvab leidvat igavese tõe.

Kuid siingi valdab teda kibe pettumus. Sama toores vägivald ja enese „mina“ jumaldamine. Selle asemel, et altruistina võitlusse tormata ja langeda lunastuspandina igavese õnne eest, peituvad sõdurid kaevikuisse ja keegi laseb kuuli neid võitlusse kutsuvale kindrali pojale. See vaarub ning langeb. Nüüd on tal kõik selge. Tühi on utoopiline unistus igavesest õnnest, seni kui elab isikus metsik elu alalhoidmise tung ja selle kaasas tema jumal — tema „mina“. Kommunistlik aabits ei tröösti enam õnne ja tõe järele janunevat hinge, — „vägivallaga ei looda uut maailma“.

Täieliku kontrasti pojale moodustab kindral, eluküps ja kogenud sõjamees. Õnnestunud sõjapidamine rajab aluse ta karjäärile ja kõdistab võimsalt ta iseteadvust ning auahnust. Olgugi et tööliste hulgas ta peale vätkuvaid pilke saadetakse ja orjalikku tänu avaldatakse rahu kindlustamise eest, ometigi jumaldavad teda suurnikud ja valitsus. Kuid seda on vähe, et olla ainult austatud vägede-ülemjuhataja. Ei, tarvis on kavalust ja jõudu rakendada, et tõusta vääramatuks käskijaks ja näha kogu riiki alistumas oma kõikvõimsale „minale“. Kuid saatus tahab teisiti, poja tõe-otsimised saavad isale hukatuseks, äärmus hävitab äärmuse. Jällegi tõestub lause: vägivallaga ei looda uut maailma.

Isa ja poja kurbmängu kolmas kaaslane Ronny näeb eneses mingit aristokraatlikku poolilma-daami. Mis sellest, et elu ruttab oma tempos, tuues uusi ideid ja kavatsusi, mis sest, et lokendab taevani kisendav häda ning verevalamine, see kõik ei sega Ronny rahulikku meelt. Ainult lõbu, komfort ning elumaitmine on talle armsad. Kirest lõõmavad ja rahast rikkad mehed on tema eluideaal. Abielust kui „kurvast asjast“ ja tühisest dekoratsioonist ei armasta ta palju rääkida. Ta on valmis varaküllase kindraliga abielluma, teades, et „noored ei jäta teda siin maha, ja see on alles elu“. Kindrali õnnetus vapustab teda ainult niipalju, et ta oma loodetava raha-allika on kaotanud ja uut tuleb otsida.

Huvitavat tüüpide mitmekesisust leiame muudeski draama tegelastes, nagu Spartakuses, politseiülemas ja teistes, kuid ideeliselt ei lisanda nad midagi uut.

Mis puutub draama kompositsiooni, siis ei saa seda küllalt õnnestunuks pidada. Autor on draamasse liiga palju kõrvaltegelasi toonud ja seega asjata ruumi kulutanud. Mait Metsanurk kui novellist ja romanist on tahtnud laialdast miljööd maalida, nagu see romaanile sobiv, kuid draamale ja eriti individualistlikule draamale vastuvõetamatu, sest draamas ei ole aset kirjeldusile, vaid on vajalik peategelaste hingeelu analüüs ja selle kaudu tüüpide loomine. Kõrvaltegelasi võib ainult sel määral esitada, kui võrt nad vajalikud peategelaste karakteriseerimiseks. Kõik muu on üleliigne ballast ning mõjub ainult lavatoote mõju kahandamiseks kaasa. Selle tõttu osutub ka „Kindrali poja“ neljanda pildi algus „daamide ja kavalieride stseen“ üleliigseks, sest ta ei lisanda midagi uut, vaid kordab neid motiive üksikasjalisemalt, mis asetuvad juba eelmistes piltides. Ülearune on ka epiloogi lõpp, mis draama üldmuljet koguni vesistab. Viimase pooleteise lehekülje võrra tarvitseb draamat kärpida ja ta muutub palju efektiivsemaks. Lõpplausena oleks sobiv magistri ütlus: „Armas sõber, sa oled leidnud iseenda.“

Psühholoogiliselt on draama enam-vähem järjekindel, ainult kindrali poja lahkumisstseen kuuendas pildis tundub pisut pealiskaudsena. Kui isikul on terve enese ja oma lähemate omaste saatuse kaalul, siis ei saa ometi lahkuda sellises külmas sõjamehelikus rahu, nagu Metsanurk kujutab, pealegi niisuguse hingeeluga isik, nagu seda on käsitletavas näidendis kindrali poeg. Olgugi et kindel otsus juba varemalt tehtud, see veel ei põhjusta elu suurima silmapilgu lävel pilgu mitteheitmist vaekausile.

Mõne kärpimisega on „Kindrali pojal“ eeldusi paremaks draamaks meie tänapäeva näitekirjanduses. Ta ideeline külg on meie publikus antipaatiat ja sümpaatiat äratanud, võib-olla samuti kui omal ajal Kitzbergi „Tuulte pöörises“. Olen teda vaadelnud kui kunstitoodet, jättes lahtiseks ta ideede sobivuse ja mittesobivuse meie oludes, missuguse küsimuse lahendamine ei ole käesolevate ridade ülesanne. Olgu tähendatud niipalju, et „Kindrali poeg“ on määratud neile, kes teatrietendust naudivad ainult kunstina. Kuidas tulevased põlvkonnad teda hindavad, selle kohta on raske midagi ennustada, sest kunst on ju neid nähtusi, mis on muutuvad ajas ja ruumis.

Järgmine väärtuslikum lavatoode möödunud aasta näitekirjanduses on Rudolf Reiman'i „Painaja“, ekspressionistlik-sümbolistlik draama kolmes aktis. Siingi püüab autor laialdast müstilist miljööd maalida ja tegelasi sellel foonil kujutada ekspressionistliku esiletõstmisega. Draama sündmustiku aega ei ole lähemalt piiratud, kuid ta osutub üsna kaugele mineviku ulatuvaks, nii umbes keskaega.

Draama peategelane on sepp, kes kasvult hiiglane, äärmiselt rahulik, endasse süvenenud ja saladuslik. Ta on võrsunud veel saladuslikumast isast, kes ilmunud kustki teadmatusest, vabaduskiri kaasas, naitunud ja mõni aeg peale seda jälle teadmata kadunud, maha jättes oma perekonna, kellele ka vabadused pühendanud. Pojast on võrsunud isa sarnane hiiglane, kes vaba inimesena elab orjade keskel ja sepatööd teeb. Oma isikliku vabaduse, kinnise ja omapärase iseloomu tõttu jääb ta orjuses ägavale ebausklikule rahvale täiesti mõistatuseks. „Oled oma, siiski nii võõras. Oma tegudega valitses meie südameid. Nagu su elu ei olekski endale, vaid meile. Kuid pelgame sind. Sinu silmad ja sõnad on nii rasked, rusuvad, pigistavad ikka — nagu luupainaja.“ Nii iseloomustab teda rahvas. Kuid sepa südames elab siiski armastus rahva vastu, aga see on tumm armastus ja rõhub teda painajana. Sepa seltsis on üles kasvanud jumekas tütarlaps, kelle on sepa ema kui mahajäänud lapse oma kasvandikuks võtnud. Ta on ühest jalast vigane — lombakas. Oma valge ihu tõttu kannatab ta rahva pilget, mis teda libahundiks nimetab. Valge ihu ja jumekuse olevat ta saanud tallede liha söömisest ja vere joomisest. Sepp on abiellunud naisega, kes talle võõraks jäänud ja juba pulmaööl mehe soovide vastu patustanud, loobudes lapsesaamisest.

Rahva hulgas liiguvad sepa ja ta lombaka kasuõe kohta jutud, et nad öösiti luupainajatena külas õnnetusi külvavat. Ühel päeval tuleb junkur, kellel sepaga ka arveid õiendada, ühes mõisameestega ja külarahvaga teda kinni võtma, et teda kiriku juures häbipostis nuhelda. Kuid sepa isik on niivõrt salapärane ja suggereeriv, et keegi teda ei julge puutada. Lombaka tungival soovil põgeneb ta metsa, sammudes rahulikult läbi rahva, kes teda vahib hämmastusse tardunult.

Lombakas elab ühes sepa emaga endises kodus rahva pilke ja naeru all edasi. Aeg-ajalt vaevab teda igatsus sepa järele. Viimaks tuleb ta metsa, et seppa üles otsida ja tema läbi emaks saada. Mõisa- ja külarahvast on metsas kiigel, nende seas longib ka junkur, kes lombakat juhtub

nägema ja ta kinni haarab, et teda vägistada. Sepp jõuab aga tüdrukule appi ja päästab ta metsiku junkru käest.

Lombakas jääb metsa sepa juurde elama, kuid külastab vahel oma kasuema. Sellest saadakse mõisas sepa naise kaudu teada. Junkur tuleb määratu rahvahulgaga lombakat püüdma, kes juba emaks saamas. Sepp ruttab lombakale appi, kuid vangistatakse ühes sellega.

Nad tuuakse kiriku ette peksupostidele, kus algab nuhtlemine. Rahvas, kes alul peksmist kiirustab, muutub hiljemini, kui lombakas peksupostis lapse sünnitab, kaastundlikumaks ja tahab lähemale minna. Junkur hakkab lähemalekippujaid piitsuga peksma. See süütab rahva viha põlema — ja metsiku lainena tallab ta junkru ning selle kaaslased surnuks. Ilmuvad tundmatud, kes võtavad postilt lombaka, kes veel elab, samuti sepa korjuse, ja kannavad kirikusse.

Olen sisu-kokkuvõttes peatunud lähemalt ka tegelaste iseloomustamisel. Olgu lisandada, et sepa välisel kujul kui ka päritolul on sarnasust E. Bornhöhe „Viljandi mässu“ peategelase Villuga. Sisemiselt on ta aga sootu teine isik. Temas kajastub osa Kitzbergi „Libahundi“ Tiinat, muidugi ainult sel määral, kui üldse mehel saab olla sarnasust naisega. Praegu tähistatud sarnasust ei tule võtta kui mingit epigoonlikku imitatsiooni, vaid ainult kui ainete kõige üldisemat ühtesattumust. Sepas on autor püüdnud anda ekspressionistliku ilmavaate tüübilisemat kajastust, tõestades F. Huebner'i väidet vaimudiktatuurist mateeria üle. Eks ole see ju sepa vaim, mis võlub ning painab ja peab võitlust ebausust pimedada massi — mateeriaga. Olgugi et see võitlus osutub üliraskeks ja neelab isegi võitleva vaimu näiliku kehastuse — sepa füüsilise isiku, jääb see siiski vääramatuks võitjaks, muutes osa vastaseid sõpradeks ning sammudes üle vaenlase lõmastatud surnukehade ja leides uut kuju lombaka vastündinud lapses. Hoopis ilmsemalt tuletab Tiinat meelde lombakas oma iseloomu ja libahuntlikkusega, kuid sellegi pärast on ta täiesti omapärane kuju, mida võimaldab autori ekspressionistlik käsitlusviis. Huvitavad on „Painaja“ massisteenid, mis mitmeti Max Toller'i „Mass-inimese“ vastavaid steene meelde tuletavad. Sama ürgjõulise viha ekstaasid ja mannetushood, mis leiavad aset Toller'i „Mass-inimeses“, kajastuvad ka „Painajas“. Võõrdumine realistlikust pinnast ja siirdumine müstilisele aluspõhjale ning erilaadilisele käsitlusele on võimaldanud nii lihtsast üldiselt tuntud ainek, nagu seda on painamine, huvitava moodsa draama luua. „Painaja“ kui draama-esik-

teos kannatab ka puuduste all, mis avaldub eriti monoloogide ja stseenide venitamises, mille tõttu kohati pääseb esile ilmetus. Elamus kahvatub fraseerimisse, sest laused pole küllalt spontaansed. Puudub kohati ekspressionistlik ekstaas. Kuid praegusele eesti draamakirjandusele on „Painaja“ selgi kujul kui ainuke sellesarnane väärtuslikuks rikastuseks.

Õudsel foonil, kuid täiesti realistlikul pinnal areneb ka Alex. Antson'i esikteos „Lapsed“, ühepildiline tragöödia. Näidendi ainel, mis hästi leitud, on eeldusi sügavaks tragöödiaks, kuid autor on teda niivõrt lühidalt käsitelnud — umbes paarkümmend lehekülge hõredat teksti —, et tast ainult dramaatiline pilt kujuneb, mille sisu järgmine:

On kesköö. Sõja-piirkonnas rüüstatud majas on kaks last, vend ja õde. Isa on neil sõjas ja ema on päeval surmatud ohvitseri poolt, kes tema kallal on tahtnud tarvitada vägivalda. Lapsed on ükski ja kardavad, sest väljast kostab aeg-ajalt püssiraginat ning sõdurite kära ja langeb tuppä põlevate majade kuma. Lapsed kuulavad hirmunult väliseid häali. Õde kardab, et mõni julm sõjamees ehk jälle nende majasse tungib, kuid vend lohutab teda, seletades, et ukсед on kinni ja aknast tulijale astub ta kirvega vastu. Pisut hiljemini koputataksegi akna pihta ja kui ust ei avata, hakkab sõjamehe-riides võõras läbi akna tuppä ronima. Vend haarab kirve ja lööb tuppätkujale pähe. See langeb otseti aknalauale ja ta suust tuleb tasane hüüe: „Minu lapsed!“ Nüüd tunnevad lapsedki võõras oma isa.

Autor on püüdnud lapse elamusi sõjakeeristes kujutada, kuid on ülesannet liiga pealiskaudselt võtnud; selle tõttu mõjub käsiteldav tragöödia rohkem dekoratiivselt kui tege-laste hingeelu kaudu.

Neljandana tähelepanu vääriava tootena möödunud aasta näitekirjanduses tuleb mainida Jaan Pert'i neljavaatuslikku draamat „Õites aed“. Nimetatud töö kannab küll daatumit 1926, kuid ilmus tegelikult möödunud aasta lõpul ja kuulub seega käesoleva vaatluse piirkonda. Oma lüürilise ja resigneeruva, kohati unistava ja filosoferuva põhitooniga moodustab ta täieliku vastandi eelmistele. Draama süžee ei esita midagi uut: soov õnnelik olla, kuid ta käsitlus on erilaadiline, vähemalt eesti näitekirjanduses. Draama arenemiskäik on lühidalt järgmine:

Kujur Karl, kes on täielikult andunud kunstile, jätab oma noore elurõõmsa naise Helmi hingelisse üksindusse. Ääretu üksinduse ja tühjuse tõttu imbib naise hinge kibe valu, mis seda rohkem valusaks osutub, et nad looduslikult

ilusas kohas merekaldal elavad. Päikese mäng meripeeglis, õites aed ja armastajad paarid võluval suveööl tuletavad Helmile igal hetkel meelde ta üksindust — mannetust. Ühel hommikul, kui ta jälle terve öö oli voodis uneta vaevelnud, kuulnud ta käo kukkumist otse akna all. Ta avanud akna. Öhk olnud uimastav, ta kaotanud orienteerumisvõime ja kukkunud läbi akna välja, kust Karl ta hiljemini leidnud. Sest ajast peale haigestub Helmi ja kaotab jõudu iga päevaga. Ta laseb kutsuda oma õe Laine ja selle mehe Hannese, et nendega veel kord kokku saada, enne kui jõuab „jääne hauatagune vilu“. Oodatud saabuvad ja — osad vahetuvad. Laine, kes enese soovil Karlile modellina poseerub, toob selle igavesti enesesse süvenenud kujuri „enesest“ välja ja süütab oma keha naiselikkude vormidega temas mehe lõkkele. Samuti on Helmi oma ülitundlikule hingele Hannese lüürilises hinges resonantsi leidnud. Karl ja Laine sõidavad laevaga ära, et uut elu alata. Hannes jääb Helmi seltsi, kellesse viimased suured elamused vapustavalt on mõjunud. Ta haiglus suureneb, kuni ta tunneb surma jäist suudlust oma põletavalt huulil.

Huvitavad on selles draamas tüübid eriti oma peenevärviliste varjunditega. Pole kuskil karjuvat kontrastsust, ent siiski nii palju erinevust ja individualismi. Karl, see igavene kujur, kellele pole kallis muu kui kivide elustamine, on oma iseloomu põhijoontes kunstiline Mogri Märt. Ta erineb viimasest sedavõrt, kui see omane tema jumalusele — kunstile ja haritlase-intellektile. Kõik ohverdab ta oma tööle, isegi abielu õnne. Mis sellest, et ta lüürilise hingega abikaasa upub üksinduse tühjusse ja asjata otsib väljapääsu; kui aga kivid elu omandavad, siis leiab ta täielikku rahuldust. On tõestumas ta naise ütlus, et temaga elades on iga naine määratud surema. Kuid siiski on Karlis veel üks nupp, mille peale vajutades temas mees ärkab. Seda nuppu ei ole suutnud leida Helmi ega teisedki naised, kes talle modellina on poseerunud. Kuid imelikul kombel leiab selle Laine, demonstreerides Karlile modellina oma iharat ihu. Nagu mingid raksuvad leegid tungivad kujuri kivistunud hinge. Mehelik ürgjõud ärkab temas suures ekstaasis.

Mehe virgumine Karlis on draama pöördpunkt ja huvitavam moment. Kahju ainult, et ta pole küllalt konkreetne ja osutub ebamääraseks. On raske uskuda, et igavesti enesesse eksinud mehe hinges ühe naise ihara ihu ainsakordne nägemine suudab põhjustada iseloomu täieliku

ümberkujunemise, kuna ometi nii palju on nähtud alasti naisi enese ees, ilma et see mehelikke ürgjõudusid oleks äratanud. Autor jätab tähistamata selle, mis oli Laines Karlile uut. Ent uudist ja pealegi suurt uudist pidi seal kahtlemata olema, seda eitada ei luba loogikaseadused. Hingelise murrangu tähtsaima teguri väljajätmine osutub draama suuremaks puuduseks. Nimetatud puudus tundub seda teravamana, et see kõik toimub ülikiiresti, nii umbes Julius Caesari retsepti järele: veni, vidi, vici.

Vastandi Karlile moodustab Hannes, kelle hinges nii palju naiste poolt ihaldatud romantikat ja isegi naiivset sentimentaalsust. Ta armastab elu käsitleda läbi romantilise loori, näha naises rohkem unistuste ja ilutsemiste refleksi kui kirgede rahuldust; sellest siis osaline dissonants tema ja Laine vahel, „kes oma jalgadega võib tantsida uimastuseni ja tantsida uimaseks teisi; kelle käevarred on kaelustamiseks loodud ja kelle puusad peidavad kirgi“.

Kui eelmistes igaühes leidub teatav osa aktiivset tahet, siis näib Helmi sellest peaaegu lage olevat. Tundes meelegeiteni viivat tühjusepiina, ei suuda ta mingit katset teha sellest vabanemiseks. Koguni ei püüagi teha. Ja ometi filosoferub ta oma veendumusena: „Mis suudaks takistada veepaisu, kui üle kallaste ta tõuseb? Mis suudaks lämmatada elutuiget, kui oma kitsendavad raamid ta purustab?“ Samuti väidab ta alaliselt, et ka temas on olnud tung elada, tung tugev olla, kuid ometi ei väljenda tema ise ega väljendu ka draama käigus põhjus, mis teda on takistanud selleks saamast. Ta pole ju väike laps, kes vanemate kontrolli all elab ja kõiki oma soove ei saa tõelistada, vaid iseseisev eluküps naine, keda ei suuda paelustada mingid traditsioonid ega moraalsed pidemed, nagu seda tähistab äsjatsiteeritud allegooriline lause ta ilma-vaatelisist veendumusist. Sellepärast osutub see „varjuks varisemine“ pisut paradoksaalsena, ja tollest nii huvitavast kujust jääb segane mulje.

Sellised paradoksaalsusse viivad eksimused võivad kergesti sattuda sääraseisse filosoferuvasse draamadesse, nagu seda on „Õites aed“, sest elunähtusi on võimalik nii lõpmata paljudelt vaatepunktidelt varjundirohkelt filosoferida, ja säärases abstraktses rägastikus on libisemine loogikata vastoludesse ülikerge.

Selle tõttu võibki seletada neid ebamääraseid vastolusid, mis Perti draamas esile tulevad. Autor on liiga palju filosoferunud ja meeoleutsenud ning oma lausetes mitte tarvilist loogilise korrektsuse kontrolli pidanud. Palju lüü-

rikat, mis draamasse kuhjunud, teeb ta nautimise kohati liiga magusaaks. Võtame näitena või järgmise katke esimesest vaatusest:

„Helmi (üksi): Kõik on udu, kõik on uni. Ja lõpp on ligi, nii ligi. Milleks veel arutada! Veretuul talve-õil olen tapvalt oodand enese lõppu, kuid nüüd tean, ta tuleb selletagi. Iga päeva, iga tunni ja iga hetkega läheneb õõ vilu, mida ei suuda peletada ükski päike. Igaühele läheneb külm käsi, soovid seda või mitte. Ilusamad uned jäävad ikka unedeks ja ilma vallutavad mõtted hanguvad usside söödaks väljendusteta.“

Olgugi et puudustega, on Pert siiski tänuväärt töö teinud: ta on tähistanud uue huvitava suuna eesti näitekirjanduses.

Möödunud aastal ilmunud näidenditest tuleks veel paari nimetada. Need on Jakob Liiv'i „Omad vitsad“, draama neljas vaatuses, ja Mihkel Aitsam'i „Salmisto“. Need lavatooted on läbi ja läbi realistlikud ja ei lisanda meie draamale midagi uut.

Esimene nendest viib meid kingsepa perekonda, kus areneb nii lugemata arvul elus esinev draama. Mees on joomar ja viib oma teenitud raha suurelt osalt kõrtsi, kuna naine ja kaks last kodus nälgivad. Samuti nagu mehele on kõrts kiusatuseks, on seda naisele „vendade palvetund“. Ta viidab seal tundide kaupa aega, kuna lapsed kodus omapead talitavad ja teiste laste käest „elutarkust“ õpivad, mis viimaks pojast kaabaka ja tütrest kahtlase naisterahva arendab.

Selles lihtsajoonelises sündmustikus on Liiv esitanud rea kujusid, mis kõik mingiks hämaraks massiks sulavad, sest nende karakteriseerimine on äärmiselt nõrk. Võib lugeda hulk lehekülgi läbi, aga kui ei heida pilku tegelase nimele, siis on võimatu otsustada, kes seda võib ütelda, s. t. kelle iseloomule on ta omane. Ainuke elulisem kuju, kelles ka pisut liha ja verd, on kingsepp, kuid seegi on väga harilik joomaritüüp, mis elus näha ja primitiivsemaiski kirjanduslistes tooteis leida. Ei saa mainimata jätta, et teos psühholoogiliselt tublisti lonkab. Juba see saab näidendile saatuslikuks puuduseks, et ühe peategelase — kingsepa — hingelist murrangut ja viinast kainenemist seletatakse järelemõtlemisega haiguse ajal. Kes oleks küll nii naiivne ja usuks seda; kui enne haigust seo või kinni mees, kuid kõrtsi minemata ta ei jäta. See pidi küll siis mingi nõiduslik haigus ja veel nõiduslikum järelemõtlemine olema, mis teeb igavesest joomarist korralik-kaine

inimese. Kui autor valis haiguse draama saatuslikuks punktiks, siis oleks ta pidanud seda saatuse sõrme lähemalt näitama ja kingsepa hingelist kui ka ilmavaatelist murrangut konkreetsemalt põhjendama. Nüüd aga libisetakse talt paari lausega üle.

Mitmeti ilmekam ja kunstipärasem on Aitsam'i „Salmisto“, rahvatükk neljas vaatuses 1905. a. revolutsiooni päevilt. Näidendi sündmustikuks on suurelt osalt, nagu pealkirigi juba mainib, 1905. aasta rahutused. Taluperemees Salmisto, kes mässuliikumisest küll mõõdukalt osa võtab, kuid oma ümbruses siiski juhi osa etendab, satub Kurjanõmme paruni viha alla. Ta saab ihuuhutlust ja saadetakse Siberisse. Vene tsaaririigi lagunemise järel hakkab ta kodumaale tulema ja saabub siia 1919. aasta hilissuvel. Eesti-Vene sõjaliinist läbi tulles satub ta enamlaste kätte, kes temale surmava kuuli lasevad. Enne surma aga päästavad Eesti sõdurid ta punaste küüsis, eesotsas Salmisto pojaga, kes Eesti sõjaväes ohvitser. Viimaks tunnevad isa ja poeg teineteise ära, ja kui vanake vabast Eestist on kuulnud, sureb ta õnneliku tundega.

Näidendi väärtused peituvad üksikuis mahlakais dialoogides ja mõnes tüübis (näit. Kurjanõmme parun), mis kujukad. Puudulik on aga kompositsioon, milles autor äärmiselt saamatu. Ikka ja ikka tekivad tühjad kohad, mida tuleb täita monoloogidega. Paiguti on keel liiga ajalehelik, näiteks 26. leheküljel, kus seisavad järgmised laused: „Teoorjus on seaduse järele küll keelatud, kuid see on ainult paberil. Tegelikult kestab see meil edasi kõiksuguste lehmapäevade ja muude nimede all.“ Kolmandaks suuremaks puuduseks on autori soov anda võimalikult ülevaatlilik pilt 1905. aasta karistussalkade tegevusest ja pealegi dramaatilisimas (kolmandas) vaatuses, kus eeskätt aset peaks leidma just hingeline draama, mitte aga igasugused vestlused karistussalkadest. Kolmas vaatus, millel kõige rohkem eluhoogu, muutub selle tõttu tücati jälle päris vesiseks. Selle vaatusega lõpeb õieti draama ja neljanda esitamine on täiesti üleliigne.

Peale käsitletud lavatoodete on veel teisigi ilmunud, kuid need on — maha arvatud paar lastenäidendit — ainult trükimustaga määratud paberipoognad, aga mitte kunsti-palad. Ent oleksin peaaegu unustanud autori, kes oma suletööga siiski tahtes või tahtmata enesest kõnelema avatleb. See härra on Karl Laurberg oma „Hariduse põlgajatega“, neljavaatusliku näidendiga rahva elust, nagu autor ise tähendab. Selle „meistereose“ teiselt leheküljelt loeme

järgmist: „Selle näidendi eesmärk tahaks olla hoiatuseks kõigile, kes järeltulevat põlve kasvatavad, ehk perekonna liikmetele, kellel vanematelt pärida varandust ehk kes soovivad iseseisvalt eluteele astuda.“ Nii siis elutee retsepti igasuguseid, nagu leierkasti-tükke, ja sina, armas eesti rahvas, muud kui õpi ja pane tähele, mis härra Laurberg oma „palavast armastusest isamaa ja sugurahva vastu“ sulle pühendab. Kuid säherduse sulesünnituse tiitellehel oleksid olnud üpris vajalikud veel järgmised sõnad: „Selle näidendi eesmärk tahaks olla hoiatuseks kõigile, kes sulega või mõne teise kirjutusabinõuga paberile oskavad tähti teha, aga oma isikut ei taha diskretideerida ei kaasaegsete ega tulevaste põlvede ees.“ Siis oleks see töö küll hiilgavalt oma ülesande täitnud.

Lõpetades käesolevat näitekirjanduse ülevaadet on tundmus, kui oleks meie lavatoodete loomingus algamas hoogus progress. Olgugi et möödunud aasta ei toonud eesti draamasse kvantitatiivselt ega kvalitatiivselt üllatust, tähistas ta ometi kaks uut suunda, millel tulevikus edu ei puudu. Tunnismärgid näitavad, et meie näitekirjandus püüab eesti moderniseeruvale teatritele järele jõuda, ja meil ei ole põhjust kahelda temagi mitmekesisistumises ja moderniseerumises. Otse vastuoksa: võime loota, et eesti draama hakkab suuremal sammul lähenema monumentaalsusele, sest ajatuulte puhangud, millest rääkisin kirjutuse alul, on raugenud ja olud on mitmeti soodsamaks kujunenud kirjandusliku kunsti raskeima osa loomiseks.

Märtsikuul 1926.

Arno Raag.

Eestlaste vabaduse järkjärguline kokkuvarisemine keskajal.

3

V.

Vabaduse lõpliku kokkuvarisemise teel.

Pärismaalaste elujärje järjest kasvav halvenemine oli tunduvas vahekorras vasallidega. Alguses, nagu nägime, allusid pärismaalased otse maaisandale. Ainult maaisandad olid nende isandad (domini) ja ainult maaisandad rääkisid oma maa-ala eestlastest sõnadega: „minu eestlased“. Maaisandad tegid pärismaalastega lepinguid, pidasid vahel tähtsail kordadel nendega nõugi küsimustes, mis puutusid

pärismaalastesse või terve maa saatusse, nagu näit. piiskopp Albert pärismaalastega 1220 nõu pidas, kui Taani kuningas Valdemar II nõudis, et ta alistuks Taanile. Nii samuti pidas ordumeister Velven teiste hulgas ka Läänemaa vastristitutega nõu rahulepingu tegemisel saarlastega 1241. aastal.

Pärismaalaste haritud maatükid pidid neile päriseks kuuluma päritavate ehk päriskohtade nime all (haereditates); siia kuulusid ka nende mesipuud, ühiste heinamaade ja ühiste metsade tarvitamise õigus (välja arvatud endised pühad hiied), kalapüügi-õigus, kus selleks võimalus ja seni õigus olnud (välja arvatud endised pühad veekogud); v. U. B. 248; II, 625; VI, 2760.

Rahulepingus kurelastega 1267. a. on määrus, et iga kurelane, asudes maatükile, mil puudub (omanik ja) pärija (oli ju ka veel rohkesti harimata maad), saab selle koha põliseks omanikuks. Ainult päriskohad ilma seadusliku pärijata (pärimisõiguse kohta v. U. B. 405 § 8) lähevad maaisanda kätte. Ka teatava raske kuriteo pärast võib maaisand pärimisõiguse oma kätte saada; nii avaldasid Saaremaa vanemad lepingus 1255 nõusolekut määrusele, et kui keegi oma sugulase ära tapab, et tema pärandust saada, siis läheb tema pärimisõigus maaisandale ja ta peab sellele hariliku lepitusraha tapmise eest täiel määral ära tasuma (U. B. 285).

Teataval korral võis päriskoht vahel ka võlgade pärast maaisanda kätte minna. Muidu aga, välja arvatud kõik need üksikud juhtumused, pidi pärismaalaste omandus täiesti puutumata ja rikkumata olema.

Pärismaalastest maapidajate kõrvale hakkas vähehaaval uus liik inimesi sigima, n. n. laenumehed ehk vasallid. Tasuks sõjalise või muu teenistuse või teenete eest anti vabu maid laenumeestele laenuõiguse alusel või anti neile kasutada teatavad maaisandale kuuluvad maksud, mida teatava maa-ala pärismaalased olid kohustatud maksma, kuigi paavst Gregorius IX 12. II. 1236 oli ära keelanud kümnist laenuks anda (*nec infeudentur decimae*, U. B. 144). Laenumehed kohuseks maaisanda vastu oli sõjateenistus (*hervart*) ja õueteenistus (*hovevart*, *hofvart*; v. A. v. Transehe-Roseneck, *Zur Geschichte des Lehnswesens in Livland*, I, 1903, lk. 33 jj.).

Mõni piiskopp mõtles vasalle ära kasutada ka kiriku ja piiskopi poole hoidjate vastristitute kaitseks paganausuliste ehk paganausu poole hoidjate vastu, andes neile asukoha maa-alal mõlemate vahel. Ka Innocentiüs IV manitseb vasalle

1245 3. IX. (U. B. 186), et nad kaitsku vastristituid paganate tülitamise eest, mille eest nad ka maksu saavad, laenumaid omavad [pro quibus (sc. neophitis) censum accipietis, et feuda.... retinetis]. Paganate vastu peavad nad mehiselt võitlema, „et teie võimaldaksite rahu teie maa piirides“. Nad olgu rahul sellega, mida neil õigus on saada, ja hoidku oma käed puhtad sündmata nõudmistest (ab exactionibus indebitis).

Kuid neidsamu vasalle võis ka ordu ära kasutada vastristitute rõhumiseks, kes hoidsid piiskopi poole, kui ordu piiskopiga sõjajalal oli (v. Livonica 21, 19. 21. 22).

Maaisandad püüdsid laenumeesteks muidugi neid võtta, kes nende poole hoiavad. Kui taanlased ajutiseks Eestimaalt välja tõrjuti, soetas ordu vahepeal Eestimaale suure hulga ordumeelseid saksa vasalle. Kuigi paavst pärast tühistas nende, asevalitseja ja ordu poolt soetatud laenumeeste õigused saadud laenumaade kohta, leppis Taani kuningas viimaks ometigi järele, et suurem osa neist Eestimaale alles jäi. Brevern'i umbkaudse arvestamise järele oli 1238. a. vasallide käes juba umbes kaks kolmandikku maid Harjus-Virus (v. eespool mainitud teos, lk. 67 j., 254).

Ka mõni pärismaalane sai laenumaid, näit. taani aja alul keegi Clemens esto, eestlane, kes ristimisel Clemens'i nime saanud. Ordu ajal tagandati ta ja sakslased said ta maad; 1238. a. kõrvaldatakse need sakslased ja maa saab keegi taanlane (Liber Census Daniae järele). Vististi on „Liber Census Daniae“ nimekirjas, kõigest hoolimata, ikkagi veel mõned eestlastest vasallid, mida juba nimede järele peab oletama, kuigi seda ehk mitte kindlasti ei saa tõestada, aga veel vähem vastupidist väidet¹⁾. Ka Kuramaal sai mõni pärismaalane laenumaad; näit. 1253. a. annab Kuramaa piiskopp tõlgile Claus Cure'le (ja teistele) laenuks maid (U. B. 247), jne.

Niikaua kui võitlus (avalikult või varjatud kujul) veel käimas oli võõraste vastu, ei olnud pärismaalastest maaomanikest vist küll mitte palju soovijaidki võõraste isandate laenumeesteks hakata. Alles pärastpoole võis see soov elavamaks minna; järjest seda tagasihoidlikumaks muutus siis aga isandate vastuvõtlikkus selles suhtes.

1) Johansen'i hiljuti ilmunud tööst: „Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter“, Tartu, 1925, näen, et selle töö autor kindlasti arvab, et mainitud nimekirjas nimetatuid vähemalt 4—5 olid eestlased (lk. 9 j.).

Sel ajal oli vahe laenumehe ja päriskohta-omaniku vahel peaausjalikult see, et laenumehel ei olnud tarvis maksu maksta. Paistab, et juhtuval korral oli päriskohtal võimalik ka kümnist välja lunastada (si vero subditi decimas dominis suis redimant....., U. B. 165).

Vasallide vahekord maaisandaga võis kohe alguses kergesti halvaks kujuneda: Saaremaa piiskopp on sunnitud orduga lepingu tegema, et ordult oma vasallide vastu tuge saada, kes sõna ei kuula ja kiriku omandust vägivaldselt enese käes peavad (U. B. VI, 2724, a. 1238). Sellevastu ei tarvitsenud vasallide vahekord pärismaalastega alguses, niikaua kui mõlemad enam-vähem üheõiguslikud olid, vahest mitte nii halb olla. 21. II. 1260 peab paavst piiskoppe käskima, et nad kõiki oma vasalle ja alamaid sunniksid ordut võitluses paganate vastu toetama (U. B. 350).

Nii pidi see maaisandate huvides olema, vähemalt nii paistma, kui vasallidele, et neid enese külge jäädavalt köita, pärismaalaste õigusi ja vabadusi kasvaval määral hakati ohvriks tooma. Ordu kutsub pärast Durbeni katastroofi enesele toeks Saksamaalt vasalle igast seisusest kurelaste maale, lubades neile maid kindlaksmääratud suuruses, vastavalt tulija seisusele (U. B. 362). Et vasallidel õigus oli omale maakohti ehk mõisaid (allodia ehk curia) asutada, seks veel harimata maad tarvitades või vabal kokkuleppel pärismaalastelt ostes, hakkasid nad eestlasi nende päriskohtadelt „ähvardustega, löökidega, palumistega või maksuga“ ära ajama (a. 1280, U. B. 467). Ikka suuremal määral andsid maaisandad laenuks pärismaalaste maid ning külasid ja suurendasid nende kohustusi, niipalju kui seda lubas reaalsete jõudude vahekord. Paistab, et esmalt ehk peaausjalikult külasid laenuks anti, millel oli ühispõldusid.

Kuidas seisukord pärismaalastele tunduvalt raskemaks läks, näitab Saaremaa piiskopi Hermann'i kirjutus a. 1284 (U. B. 490), mis vastristitute kohustusi nende palve peale kindlaks määrab. Pärismaalaste kohus on: 1) kümnisemaks, mida nad kohale toimetavad, kuhu isandad soovivad, kuid mitte väljapoole piiskopkonna piire; 2) iga adra pealt $2\frac{1}{2}$ marka kõlisevat raha, 1 kana ja ühe kantsülla puude vedu; 3) 1 päev künda „oma isandatele“ omade härgadega ja omal kulul, 2 päeva niita (küll vist aastas, mitte nädalas, nagu U. B. Reg. 559 arvab, isegi kaheldes); 4) iga vikati (resp. vikatitera) pealt 2 koormat heinu; 5) ka odraleemest (virdest) valmistatavast kaljast osa anda oma isandatele; 6) ehitada kirikulossid ja isandate maju, kui need hävivad tulekahju või vaenlaste läbi; ehitada

oma kirikuid ja preestrite maju; 7) sõjakäigud piiskopi kutsel; 8) ilmlikus kohtus (asjus, mis ei allu otse piiskopile) seisavad nad oma isandate ees, õigusega apelleerida piiskopile.

Kohustuste rida lõpeb märkusega, et kui keegi vabatahtlikult tahab suuremal määral kohustusi täita, tal seks õigus on. Kes aga tahab vastu panna määrustele, on ekskommunitseeritud ja ta vastu võetakse, kui tarvis, veel teisi abinõusid tarvitusele.

Kõigile 7 kihelkonna preestritele tehakse eeskiri, need määrused kirikutes 2 korda aastas vasallidele ja vastristituile ette lugeda, nimelt ülestõusmis-pühal ja Maarja taevaminemis-pühal.¹⁾

Selles kirjutises on öeldud, et need määrused seadis juba piiskopi eelkäija kokku, nõu pidades ordumeistriga, orduvendadega ja kirikuvasallidega; praegune piiskopp uuendab ja kinnitab nad oma kapiitli, Lihula ordukomtuuri ja -vendade, vasallide ja kirikuvanemate (*seniorum ecclesiae*) nõusolekul.

1) Urkundenbuch nr. 490 on üles tähendatud Turgenev'i järele, kes ta Vatikani arhiivi kogust ära kirjutas, aga mitte ilma vigadeta, U. B. Reg. 559 oletusel.

Vatikani arhiivist lahkesti saadetud fotograafilisest koopias selgub, et see oletus on osalt õige. Selgub ka, et Vatikani arhiivis ei ole mitte dokumendi algkiri, vaid on ise ka juba hilisem koopia, mis leidub Poola nuntsiatuurkirjade hulgas ja võiks sellepärast ka mõnd viga sisaldada, nagu kogemata kirjutatud „*praedecessoris nostris*“ või „*dominis suis*“ juba näitab.

Kui võrdleme U. B. 490. Vatikani arhiivist saadetud koopiaga, leiame peale „*ae*“ ja „*e*“, ja siis „*oe*“ ja „*o*“, „*ch*“ ja „*c*“ tarvitamise suhtes vahel lahkumineva õigekirjutuse veel peaausjalikult järgmised lahkuminekud: Urkundenbuch'i väljaandja enese poolt parandatud (lk. 605, rida 9 ja 10 ü.) „*Iherosolomit*“ asemel leidub vatikani koopias ikkagi „*ibernorum*“ ilma lühendusemärgita (peale lõpu-„*m*“ kohta käiva lühendusemärgi), nagu Turgenev selle oli üles tähendanud. — Lk. 603, r. 15 seisva „*praelibatae*“ asemel seisab V. koopias „*praetactae*“ (mõlemate sõnade tähendus on umbes sama). Lk. 603, r. 22 seisvate sõnade: „*duas marchas... cum dimidia*“ asemel seisab V. koopias: „*duas marcas tinnitu cum dimidio*“. — Lk. 604, r. 1 seisva „*vitzkatu*“ asemel tuleb lugeda V. koopias vist: „*vitzkata*“ resp. „*vitzkater*“. — Lk. 604, r. 5 ja 6 seisvate sõnade: „*de vino gordii brazni facient*“ tuleks ehk lugeda: „*de cinno hordei (resp. hordii) brazium facient*“. — Lk. 604, r. 14: „*plebanorum (domos) aedificabunt*“ asemel „*domos plebanorum aedificabunt*“; lk. 604, r. 30/31 „*praesumserit*“ asemel „*praesumpserit*“; lk. 604, r. 37 oletatud (tarvilik) parandus „*quivis in*“ („*quibus*“ asemel) ei leia kinnitust. — Lk. 605, r. 2 seisva „*Hapasellae*“ asemel seisab V. koopias „*in Leapasellae*“, MCCLXXXIV asemel 1284 (kusjuures selles arvus „2“ hästi väiksem on kui selle arvu teised numbrid).

Piiskopp Hermann I-se (1262—1285?) eelkäija oli Henrik I (Henricus I), 1234—1260. See oleks siis sama piiskopp, kelle ajal ja nimel ordumeister Anno 1255. a. saarlastega lepingu tegi, mis on hästi pehmem kui kõnesolevad määrused. Peaks nüüd arvama, et 1255. ja 1260. aasta vahel kuulutati korraga maksvaks hoopis rängemad määrused, või aga oletama, et see uuendus käib nende määruste kohta, mis Anno eelkäija Andreas (1248—1253) oli tahtnud maksma panna, aga siis Anno poolt 1255. a. pehmendati, nagu 1255. a. leping seda seletab.

Asjakäik oleks siis niisugune, et juba Andreas katsus rängemaid määrusi maksma panna, seda ei jõutud aga läbi viia, ja Anno oli sunnitud lepingumäärusi pehmendama.

Nüüd, 1284. a., katsub piiskopp Hermann I jälle Andreas'e aegseid määrusi maksma panna, vahest ka veel täiendada, põhjendusega, et käesolevad määrused olevat ju juba tema eelkäija poolt vastristitute palve peale kokku seatud.

Ehk aga peame oletama, et saarlaste mässule pärast Durbeni lahingut tõesti järgnesid karmid määrused, mis aga siiski on vähe tõenäoline, arvesse võttes, et saarlased tol korral võrdlemisi varssi rahu tegid, sakslaste seisukord aga veel mitmeiks aastaiks väga hädaohtlikuks jäi.

Nii või teisiti, karmimaid kavatsetud määrusi ei suudetud tol ajal nähtavasti mitte läbi viia, mispärast neid nüüd tahetakse uuendada ja sellega tegelikult maksma panna.

Peaküsimus seisab selles: kes on need „isandad“, kelle vastu piiskopi määratud kohustused on kanda ja kelle ees pärismaalastel ilmlikus kohtus tuleb seista? Piiskopp ja ordumeister ei võinud olla, sest nendelt ei saaks siis apelleerida piiskopi poole. Võiks mõelda ehk, et siin nimetatakse nii piiskopi (ja ordu) foogtiseid, sest et foogtilt võis apelleerida piiskopi poole ja muidu foogtiseid siin kirjutises ülepea ei nimetataks. Piiskopi foogtid võisid olla ehk juba vasallide hulgast. Et aga kõik vasallid juba 1284. a. Saaremaal saarlaste isandad olid nii suurte õigustega ka kohtumõistmise suhtes, ei tahaks arvata. Kümnisemaksu vedu väljapoole piiskopkonna piirisid ei võinud õieti ka vasallidel tõsiselt küsimuse alla tulla, vaid ainult ordul ja piiskopil ja siis ka nende foogtidel. Apelleerimist piiskopile põhjendatakse muu seas paavsti eeskirjaga. Paavst Gregorius IX-nda sellekohane eeskiri käib aga „ilmliku kohtuniku“ (iudice saeculari) kohta (U. B. 145; v. ka U. B. 461: advocatum seu iudicem). Iseküsimuseks jääb muidugi ka, kas neid määrusi selgi korral tegelikult kohe suudeti maksma panna.

Igatahes on Saaremaa piiskopi Heinrich II kirja järele 30. IV. 1293 (U. B. VI, 2760) mõlemal pool Pärnu jõge asuvate vastristitute otsekoheseks isandaks veel piiskopp või ordu (neophitorum, qui de iuribus consuetis illo domino respondebunt, sub cuius dominio sita est hereditas eorundem).

On tõenäoline, et üks suur osa päriselanikke seisis veel otse maaisanda all (foogtide kaudu), teine osa vasallide all, kelle õigusi nende kohta hakati ühtlustama foogtide õigustega. Viimane liik kasvas ajaga. Kõige varemini said pärismaalaste „isandateks“ küll Harju-Viru vasallid juba eespool-märgitud põhjustel. Oma kirjas 24. VI. 1240 manitseb Taani kuningas Eerik IV kõiki, kes kümnist saavad, et nad igaüks saadud kümnisest ühe kümnendiku Tallinna piiskopile peavad kätte toimetama: „ja nagu eestlased oma isandatele oma sissetulekuid viivad, ei pea meie foogtid ja teised isandad keelduma viimast isand piiskopile osa, mis kuulub temale kümnisest“. Nagu näeme, kuuluvad vasallid siin ka „isandate“ hulka, kuid ikkagi on siin selle nimetusega eeskätt foogtide ja teiste ametmeeste ehk silmapaistvamate vasallide peale mõeldud. Brevern arvab, et rahvavanemate instituut hävis siin 1225—1228 ja kadus täielikult, vasallid said juba siis eestlaste kohta kohtumõistmis-õiguse, kohtumõistmis-õiguse juba ka elu ja surma kohta, iseäranis Virus, nagu Valdemar-Eeriku laenuõigus Harju-Viru laenu-mehi seks siis õigustas. Taani kuninga eespool esiletoodud kirja põhjal, kus vasalle eestlaste isandaiks nimetatavat, järeldab Brevern, et vasallide täielik kohtumõistmis-õigus elu ja surma kohta jäänud ka uuesti järgneva Taani valitsuse ajal püsima (lk. 255).

Kuid me nägime, et paavsti saadik 1226. a. just Viru vanematest „vanemad ja kohtunikud“ määras (L. H. kroonika XXIX, 7). Veel 1343. a. on ka Harjus „principal Eesten“ olemas (Hoeneke). Kui ordu kohe nii võimatu hoolimatult virulastega oleks ümber käinud, et vasallid isegi nende elu ja surma üle kohtumõistjaks seadis, siis oleksid ometigi harjulased, kes esiteks veel Taani alla jäid, sellest teada saades pidanud aru saama seisukorrast ega oleks võinud 1227 ühes saarlastega ordumehi aidata taanlasi ka Tallinnast välja ajada! Tegelikult ei olnud vasallide ja ordu seisukoht siin sugugi nii julge ja kindel, et nad oleksid võinud ja julgenud säärasel kuulmata määral harjulasi ja virulasi orjastada, pealegi paavsti põhimõtetele ja selgetele käskudele avalikult risti vastu astudes. Nii-

samuti ei oleks ka Taani kuningas sel alusel orduga võinud kokkuleppele jõuda, kuna kokkuleppele jõuti Stenby's 7. VI. 1238 paavsti saadiku Villem'i vahesobitusel, kellele aga paavstilt ordu seatud vasallide vastu käivad juhtnõõrid olid antud, kes ka ise säärase vägistusega ei võinud nõus olla ega seda ristiusule kasulikuks pidada: eespool-esildatud kirjas 8. III. 1238 käsib Gregorius IX mitte kuidagi sallida, kui vastristituid mõnelt poolt püütakse orjastada. Taani kuninga kirjas 1240. aastast nimetatakse veel esimesel kohal foogtisid eestlaste isandatena, nagu nägime. 1259 annab Taani kuningas Eerik Glipping Gutvalia kloostriile mitu küla Eestimaal ning Virumaal ja vabastab nad kõigist kohustustest maaisanda vastu peale harilikkude tööde (consueta servitia) Tallinna lossi heaks kui ka sõjakäikudest osavõtmise kohustuse (U. B. 340), tähendab: tegu on olemas, tehakse aga maaisandale.

Valdemar-Eeriku laenumeeste seadus aga on praegusel kujul alles 1315. aastast peale olemas. Rutemini kui mujal hakkasid siin vasallid kohtumõistmisest osa saama, esmalt vahest ainult kohtupidamise sissetulekutest, siis kodanliste asjade kohtumõistmisest ja viimaks katseid tegema isegi kaelakohtulistes asjades pärismaalaste üle otsustada (v. Transehe n. t. lk. 26.¹⁾)

Bonifatius VIII kirja järele 18. III. 1299 on seisukord Taani Eestimaal niisugune, et eeskätt ristiusuvaenulised paganausu poole hoidjad tahavad siin vasalle täiesti hävitada. Paavst arvab, et kui see neil korda läheks, siis oleks see ristiusulistele raskeks hoobiks, sest et nad levitaksid paganust. Paavst teeb seepärast Riia peapiiskopile ja Tartu ning Saaremaa piiskoppidele ülesandeks vasalle mõjuvalt toetada, et ristiusk seal võidule jääks (U. B. 581).

Nagu paavstid iseäranis siis hoogsalt ordu soodustama hakkasid, kui nad veendumusele jõudsid, et ilma

1) Muil ordumail Liivimaal oli vasallidel pärismaalaste suhtes ainult alam kohtuvõim, sest et nendes maades oli vasalle vähem, kuna ordurüütleid siin isegi küllalt oli (v. Arbusov'i m. t., lk. 41, märkus § 22. juurde, ja lk. 43, märkus § 24. juurde, edasi täiendus lk. 143).

Piiskoppide maade vasallid järgnesid aga vähehaaval õiguste suhtes pärismaalaste kohta Harju-Viru vasallidele, kuigi peab arvama, et nad seaduslikult said kohtumõistmis-õiguse elu ja surma kohta alles Poola kuningalt Sigismundilt 1561: Privilegium Sigismundi Augusti, art. 26. järele põhjendab Liivimaa aadel (nobiles) oma kaelakohtulise kohtumõistmise õiguse nõuet muu seas sellega, et selle õiguse on Eestimaa hertsogiriigi aadel juba ammu Taani kuningatelt saanud ja viimase ajani alal hoidnud; tähendab, neil omal ei olnud seda siitsaadik seaduslikult mitte.

orduta saab ristiusk eestlaste juures ja ülepea Liivimaal vaevalt püsima jääda ja levida, olgugi et nad enne ordu peale teisiti olid vaadanud, hakkasid nad nüüd vasallide peale, iseäranis Harjus-Virus, kui ristiusuliste ja ristiusu toetajate peale vaatama, ilma kellela ristiusuliste vastastest ja paganusest raske või koguni võimatu oleks jagu saada, olgugi et paavstid olid harjunud pärismaalaste õigusi ning vabadust rõhutama ja endine paavst oli käskinud Taani Eestimaale pärismaalaste kahjuks sissehiilinud saksa laenu-meeste õigusi tühistada. Nõrgendatud Taanimaal oli aga arvamisele jõudnud, et ta ilma oma vägivaldsete laenu-meeste poolehoiduta, kes juhtuval korral isegi kuningalossid oma kätte kiskusid (U. B. 615 ja 621) ja keda salakaval ordu valmis oli igal juhtumusel toetama, Eestimaad ei suuda oma käes pidada. Kuninga maavalitseja kõrval on hiljemalt 1282. a. peale 12-liikmeline nõukogu (consilarii regis Daciae, U. B. 491) vasallidest, mis 14. aastasajast peale ülem instants on ka tsiviil- ja kriminaalasjus (Transehe, n. t. lk. 41). Valdemar-Eeriku laenumeeste õiguse põhjal (kirja pandud 1315. a.) kinnitab kuningas laenumehele laenumaa kõige tuluga, kümnisega, maksudega, kõige kaelakohtulise õigusega küla kohta, põllu kohta, metsapuude kohta, vee kohta, niikaugele kui laenumehe piir ulatub (mit aller Nuth, mit Tegedenn, mit tynsen, mit allem rechte in halb vnde in hande, in dorp, an velde, an holthe, an Wather und also verke alse eynes Mannes Marcke wendett“, I peatükk, § 3).

Hoolimata paavsti keelust võeti ja jäeti Harju-Viru vasallide otsusel eestlaste juures tulise raua proov tarvitusele (a. 1306, Reg. 713).

Vasallid räägivad viimaks pärismaalastest nagu enne ainult maaisandad, tarvitades sõnu: „Minu eestlased“ (Estones mei; näit. U. B. 735, a. 1329) jne.

1343 rõhuvad võõrad (peaasjalikult on mõeldud vasallid ehk vasallidest isikud: milites et clientes regis resp. milites et nobiles) kuulmata vägivaldse ikkega, naisi ja neiusid häbistades, omandust ära võttes, eestlastega nagu sulastega ümber käies (Marburgi Wigand'i kroonika 31). Tõuseb rahvuslik võitlus rõhujate vastu, nende toetajate, poolehoidjate ja suguvendade vastu. Eestlased surmavad Harjus, Läänes, Saares kõige pealt saksa vasalle (quam plurimos vasallos ac christianos — Wartberge Hermann'i kroonika; „oma isandaid ja säkslasi“ — sealsamas ja U. B. 814, 820; vanu ja noori, mehi ja naisi, Läänes 1800 hinge — Hoeneke). Harjulased resp. ülepea Taanile allu-

vad eestlased valivad omale 4 kuningat, saarlastel on kuningas Vesse, ka liivlased on omale kuninga oma vanemate hulgast seadnud. Peab arvama, et kõigile neile kuningatele olid antud suuremad volitused, kui olid harilikel vanemail vanasti, olgu see siis ainult sõja puhuks kui väejuhtidele või oli see kavatsatud nii alaliseks, sest et senised kogemused pidid selgesti näidanud olema, et vanemate kaudu ei saa senise ametivõimuga enam maad valitseda. Liivi ordu salakavalal sõnamurdlikul teotsemisel löödi Tallinnat piirav 10 000-line eesti vägi 14. V. 1343, kuna eestlastele appi tulnud Turu foogt Dan Niclisson alles 19. V. päralt jõudis ja siis Tallinnaga vaherahu pidi tegema. Surmati tähtsamad eesti mehed (de principal Eesten), kes olid mässu juhid (Hoeneke resp. Renner).

Tartu piiskopp pidi nähtavasti Pihkva venemaalaste sissetungimist takistama. On arvata, et piiskoppidel seda südikust ei olnud, mis ordul, — ei võinud ju üksi juba ordu jõu paisumine piiskoppidele meelt mööda olla.

Pihkva venemaalased (5000 meest) jõudsid Otepääni. Siis taganesid nad Vastseliina suunas.

Eesti väe riisemil läks nähtavasti korda vaenlastest läbi pääseda ja Ostrovimaale jõuda (Novgorodi l ajaraamatu järele).

Eestlaste vabaduspüüete mahasurumiseks ning hävitamiseks saatis Preisi ordu Liivi ordumeistrile tema palve peale abiväge: 600 üleni sõjariistus meest, 2 komtuuri, 27 venda (Hoeneke järele) resp. sõjaväge 700 sõjavalmis hobusega (Marburgi Wigand'i järele). Jutt läks laiali, et kõrgemeister on 10.000 meest Liivimaale saatnud (Hoeneke). Üks osa Preisi abiväest jäi Riia lossi ja ümbrusse, küll liivlaste vaolhoidmiseks, vahest ka kaitseks leedulaste võimaliku sissetungimise vastu.¹⁾ Teine osa teotses Sakalas, kolmas ühes Liivi ordumeistriga Harjus.

On teada, et Saksa ordu ei kohkunud tagasi vastaste plaaniliku hävitamise eest: tarvitseb ainult mõelda juhtunud veretööde peale muhameedlaste kallal Idamaal, Preisimaa päriselanikkude hävitamise peale, semgallide äraandliku hävitamise peale, veretöö peale Danzigis, kus surmati üle 10 000 inimese ühes kisendavate lastega, kelle peale ka ristiusu vaenlane oleks armu heitnud paavst Clemens V-nda sõnade järele (kirjas 19. VI. 1310, U. B. 630). Marburgi Wigand ütleb selgete sõnadega, et Preisi kõrgemeister saatis abiväge, et eestlasi, harjulasi, saar-

1) Vahest seletab see osalt ka, miks leedulased alles 1345 Liivisse tungisid.

lasi korruga hävitada (una die vita privari), ja edasi, et Liivi ordumeister saatis siis sõjaväe ühes preislastega, et harjulaste maad rüüstata, tappes raugad ühes noorematega; Marburgi Wigand lõpetab selle kirjelduse tähendusega: mis ka tehti (quod et factum est), tähendab, kavatsus saadeti täide.

Peale tapmist Harjus-Virus ja küll ka Sakalas mindi ühendatud jõul saarlaste vastu veebruaris 1344. Saarlaste Maapensaare maalinna valdamisel olla 9000 saarlast surma saanud ja kuningas Vesse üles poodud (Hoeneke järele; Wartberge Hermann'i järele umbes 10000). Ometigi ei saadud saarlasi seekord lõplikult alla heita, sest ilm läks soojemaks ja tuli jääd mööda tagasi rutata.¹⁾

Järgmisel talvel tuli ordumeister uuesti veel suurema väega ja laastas maad (Wartberge Hermann'i kroonika järele). Saarlased palusid rahu, kui 8 päeva jooksul oli maad rüüstatud. Vanematega nõu pidades tehti saarlastega rahuleping, mis neid kohustas oma sõjariistad Lihulasse viima, nõutud arvu pantvange andma ja oma Maapensaare kindluse maha lõhkuma (Hoeneke). Sel ajal rüüstasid leedulased Liivimaad ühes 2000 venemaalasega (Hoeneke), kelle hulgas oli vististi suur hulk Ostrovimaale läinud eestlasi ja teisi eesti pagulasi (v. Luiga, lk. 135 j.).

Ordu Tallinna asevalitseja Goswin van Hercke lugemise järele olid Harjus-Virus eestlastest mässu algusest peale ühtekokku 30000 inimest (noori ja vanu) otsa saanud (siia hulka tuleks Hoeneke arvus ka pagulased arvata). Peale selle olid saarlaste ohvrid ja sakalaste omad. Viimaste kohta on ainult oletusi (v. Luiga, n. t., lk. 139 jj.). Kuid selge on, et selle hävitustöö tagajärjel Sakala lõunapiir viimaks tublisti koomale tõmbus: tühjaks või hõredaks jäänud maakohtadele asusid lätlased.²⁾

Harjumaa kohta tähendatakse 27. IV. 1346 (U. B. 864), et ta on maha jäetud ja lage inimestest (terra desolata est).

1) Marburgi Wigand'i jutustuse järele võiks isegi kahtlaseks jääda, kas ülepea palkidest peakindlust (fortalicium forte), „mida tulega ega nooltega ei saa ära võita“, suudeti ära võtta: tungiti küll aiaga varustatud eelkindlusse (intravit septa) ja põletati puuosad ära, kusjuures 2000 (mitte 9000 või 10000) saarlast surma said. Ka järgmise aasta rahu tingimus, et Maapensaare tuleb maha lõhkuda, võiks selle poolt rääkida. Wigand räägib ka ainult sakslaste väe langenutest kaitses vallis ees (ante septa), mitte aga kindluse ees või sees (in fortalicio), nagu Wartberge Hermann, nimetades sedasama langenute arvu (500).

2) Selle kohta, et varemast Ruhja, Härgmäe ja osa Koivalinna (Adsel) kihelkonnast (kuni Koivani) kuulusid eestlastele, v. näit. Johansen, m. t., lk. 1 j., 28, 46.

Pärismaalaste kohtasid oli rohkesti peremeheta ning sagegasti pärijata jäänud ja nad läksid siis maaisanda resp. laenumeeste kätte. Juba see üksi halvendas ka järelejäänute seisukorda. Laenumehed said vabakssaanud maast muist täiesti oma kätte, muist anti aja jooksul jälle harijatele, kuid algusest peale rängema orjuse alusel. Isegi sõjakohustuse täitmisel on nüüd vasall tema otsekoheseks isandaks: eestlased järgnevad malevateenistuses ja sõjakäigul isandale, kelle oma on koht (Estones. . . . dominum, cuius bona sunt propria, . . . in malvam et in expeditionem sequentur. . . ; U. B. 846, 27. IV. 1346). See viimane vasallidele antud eesõigus ei võinud isegi ordule enam meeldida, kui tema siin peremeheks sai. Ordu mõtles koguni selle peale, et mõnda temale kahjulikku eesõigust piirata, kuid see oli juba hilja ja tal ei olnud enam hästi võimalik seda läbi viia: vasallid olid valmis isegi välismaaga konspireerima (v. Transehe, n. t., lk. 14, 85). Lootus, võõrast ikkest pääseda, pidi nii eestlastel raugema. Küll oli saarlastega veel 1345-ndalgi aastal leping' tehtud, kuid selle lepingu uueks tingimuseks oli sõjariistade väljaandmine ja oma kindluse mahalõhkumine. Igatahes ei ole suuremaist vastuhakkamistest järgneval ajal midagi enam kuulda. Maa oli elanikkudest ka Saaremaal hõredaks jäänud. Uutel vasallidel oli lõikust. Juba vasallide ligiduse ja rohkuse pärast ei võinud eestlaste kavatsused saladusse ega nende kogunemised tähelepanemata jääda. Tekkivaid liikumisi ja kavatsusi võidi sel teel lossidest kohe alguses maha suruda.

Muidugi ei olnud veel igal pool just nii ränk seisukord juba maksmas kui Harjus-Virus, kuid ta oli ka mujal sarnases sihis arenemas ja sarnaseks kujunemas, kuigi mitte nii järsult ega karmilt.¹⁾

Enam-vähem vabadeks, nagu alguses kõik pärismaalased seda pidid olema, jäid viimaks ainult üksikud, nimelt need, kel seks iseäralised dokumendid („laenukirjad“), kes

1) Dr. Luiga väidab (m. t., lk. 141 j.) õigusega, et eestlaste seisukord Tartumaal sel ajal hästi parem oli kui Harjus-Virus ja mujal; selle väite illustratsiooniks (lk. 142) esildatud koht Wartberge Hermann'i kroonikast on aga küll ekslikult tõlgitud ja interpreteeritud: siin ei räägita mitte sellest, „et a. 1350 Tartus Tartu eesti kodanikud 30 saksa rüütli maha löid, 9 haavasid ning 2 täiesti vigaseks tegid, nende varandust kõvasti rüüstates“, vaid et a. 1350 Tartu kodanikud oma linna ees löid maha orduvendade maa-ala vastrititustest 30 meest, haavasid 9 jne.

Vabadusvõitluse ajal oli Tartu piiskopiks Vescelus ehk Wessel († 1344), kelle oma vahest oli üks Körber'i poolt (Vaterländische Merkwürdigkeiten, Vosa, lk. 393) joonistatud poolik hauakivi näopildiga (v. Mittheilungen . . . XIII k., lk. 85 jj.).

Joon. 6. Tartu piiskopp Wessel'i arvatava hauakivi osa.
(Körber'i joonistuse järele.)

oma kohtadel asusid „Liivi õiguse“ või „Kura õiguse“ alusel, „vabalt ja rahulikult, nagu teised Kuramaa vasteristitud on harjunud omama laenumaad“ (U. B. 753, a. 1333), „nagu teised vabad kurelased, Kura õiguse järele“ (1. XII. 1439), jne.

N. n. vabad talupojad asuvad oma kohtadel õieti selle sama õiguse alusel, mille põhjal Liivimaal alguses kõik päriselanikud oma päriskohtade omanikkudeks pidid olema ja jääma. Muutunud oludes on see õigus neile iseäralise lubaduse põhjal alale jäetud. Seesuguste vabamate pärismaalaste vabadusemäär ja iselaad olenes peaaesjalikult sellest, kas tuli maksta alalist maksu või kanda ainult ise sugused kohused (nagu sõjateenistus 1 hobusega, käskjalaja muud sõidud, „lossitööd“) ja kas oli sealjuures mingisuguseid kohuseid vasalli või aga ainult maaisanda vastu.

Harilikust, ikka rõhuvamaks muutuvast teotegemisest ja orjusest vasallidele olid kõik need vabamad pärismaalased küll vabastatud. (Pärismaalaste laenumaade ja vabade talupoegade kohta v. Bunge, m. t., lk. 36 jj.; Stavenhagen, Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, IV köide, lk. 295 jj.; Arbusov, m. t., lk. 89 j., 92 j.; Johansen, m. t., lk. 9—18).

Ka avalik opositsioon ristiusu ehk ristiusu maksvuse vastu pidi ühenduses viimaste sündmustega igal pool raugema ja kustuma. Kuigi vabadusevõitlusest osa võttis ühes paganausu poole hoidjate eestlastega ka osa ristiusu poole hoidjaid võimatu olukorra sunnil ja suuremalt jaolt ühes surma sai, pöördus karistussalkade tegevus arvata vasti siiski, kui ülepea vahet tehti, enam paganausule kalduvate teadlikumate eestlaste vastu, ja seda nimelt juba sellepärast, et kergem oleks paavstile (ja muile) oma veretööde kohta seletust anda; pealegi oli ju ka teine osa noorkristlasi mässust nähtavasti eemale jäänud.

Paavst Clemens VI-nda kirjutas 21. XI. 1346 (U. B. 6 nr. 2824) mainitakse Tartu piiskopkonna suhtes, et vasteristitud ja noorkristlased usus kindlamaks on läinud.

Välispidine ristiusu maksvuse tunnustus kujunes üldisemaks ja üldiseks.

VI.

Vabaduse järkjärguline kokkuvarisemine.

Nagu sellest, mis eespool öeldud, näha, varises eestlaste vabadus järk-järgult kokku. Ülemineku-aega ei pea omale mitte nii ette kujutama, nagu täieliku orjuse või

koguni pärisorjuse aegu, nagu seda omale enamasti ette kujutatakse või jälle ainult teoorias vahet tehakse.

Eestlased tunnustasid alguses võrast valitsust ainult niipalju, kuipalju häda seks sundis ja see möödapääsemata tarvilik oli, lootes ja võimaluse järele katsudes sellest jälle vabaneda.

Paavst võttis Maarjamaa ja kõik vastristitud püha Peetruse ja enese kaitse alla ühes kõige varandusega, kindlustades neile vabaduse ja seades kindlaks juhtnööriks nõudmise, et pärismaalased ei tohi, ristiusulisteks saades, mitte halvemaise tingimustesse sattuda kui siis, kui nad olid uskmatud. Piiskoppidele pidid alluma vastristitud, olles nendes kiriklikes ja poliitilistes raamides vabad täisõiguslikud alamad ja kiriku liikmed. Mõõduandvaks on sealjuures paavstile veendumus: nii saab ristiusk kõige paremini siin maal levida ning püsima jääda ja nii jäävad need maad kõige paremini paavsti otsekohese valitsuse alla. Jätkuvad ristisõjad peavad piiskoppide valitsust selles mõttes kinnitama ja vastristitud kaitsma ning uss kinnitama. Paganausu poole hoidjate vaenuavaldused ristiusu poole hoidvate suguvendade vastu nõrgendasid eestlaste ühist fronti ja sundisid noorkristlasi abi ning tuge sakslaste juurest otsima ja nendele selle tõttu enam alistuma, kui seda muidu ehk tarvis oleks olnud.

Eeskätt paganausu poole hoidjad ei taha võõra valitsusega hästi leppida, liiatigi et võimumehed, iseäranis ordumehed vägivallategusid toime panevad ja paavsti antud lubadusi pärismaalaste suhtes jämedasti rikuvad. Ühenduses taanlaste vastoluga orduga ja ühenduses leedulaste sõdadega tõstavad eestlased sagedasti võitluselippu. Iseäranis pärast Durbeni lahingut on ordu ja ristiusuliste valitsus kõvasti kõikumamas. Paavst hakkab ordu t vähehaaval ikka enam soodustama. Ristisõdijad (ja lunastusrahad ristisõjast vabastamise eest) määratakse nüüd otse teed ordule toeks ning ordu käsutada. Paavst jõuab otsusele, et ilma ordu t ristiusuliste valitsus ja ristiusk Liivimaal hädaohus. Nii toibub ordu uuesti, saab veelgi iseteadlikumaks ning mõjuvamaks ja püüab ühes piiskoppidega omale püsivat tuge maal soetada vasallide näol, neid ikka enam vastolusse seades pärismaalastega ja pärismaalaste õigusi neile ohverdades. Vasallid saavad nagu vahemeesteks maaisanda ja pärismaalaste vahel. Esmalt jätab maaisand vasallidele mõnede pärismaalaste üksuste maamaksud, vahest ka kohtupidamise sissetulekud. Vähe-

haaval hakkavad vasallid pärismaalaste üle kohtumõistmisest osa võtma ja seniseid foogtide õigusi omandama. Sel teel muutub pärismaalaste seisukord veelgi halvemaks. Kuna enne oli ainult üksikuid foogte, on laenumeeste arv palju suurem ja järjest kasvamas. Kuna foogt teotseb maaisanda ülesandel, toimetab vasall oma isiklikes huvides, püüab suurendada maksusid, tegu, sõltuvust, lubades omale vägivaldsust, esinedes „isandana“. Alguses tekib seesugune seisukord osaliselt, kuid hakkab siis (võimaluse järele) ikka üldisemaks olukorraks kujunema, iseäranis Harjus-Virus. Harjulased katsuvad juba 13. aastasaja lõpul mitmel korral vasalle hävitada. Kuna enne paavstid noorkristlastele kategooriliselt vabadust nõudsid, kümnise laenuksandmist keelasid, paljude laenumeeste laenuõiguse tühistamist Harjus-Virus nõudsid, esineb paavst Bonifatius VIII juba Harju-Viru vasallide kaitsjana kirjas 18. III. 1299. Arusaadavaks saab paavsti seisukoht, kui kirjast selgub, et paavsti silmis esinevad vasallid siin ristiusu kaitsjatena. Eestlased, kes neid soovivad hävitada, tahaksid paavsti arvates nende hävitamise järele paganust levitada. Nähtavasti on paavst arvamisele jõudnud, et piiskoppidest, orđust, ristisõdadest ikkagi veel küllalt ei ole seks, et eestlaste juures ristiusuliste valitsus ning ristiusk kindlasti püsima jääks ja leviks. See oli aga paavstidele peaesmärgiks olnud, ja isegi varemini tagasilükatud abinõudega võidi aja jooksul leppima hakata, kui nad peaesmärgile jõudmiseks tarvilikud paistsid. Paavstide seesugust seisukohta arvestades püüdsid Liivimaa võimumehed oma tegevust ja oma soovide teostuse tarvidust ikka selles valguses kujutada, nagu oleks see kõik ristiusu püsimisele ja levimisele tarvilik. Eestlaste visa vastupanek ja opositsioon oli vastastele heaks juhuseks, et paavsti ja teisi uskuma panna, et ristiusu püsijäämist ja levimist eestlaste juures võib ainult säärase nende poolt tarvitatud abinõudega läbi viia. Kui kaugele näiteks ordu ses suunas võis minna, seda illustreerib Leedu kuninga Gedimin'i kiri paavstile a. 1323 (U. B. 687), kus ta seletab, et ordurüütliđ ülekohtuselt ja äraandlikult toimetavad, rahusaadikud surmavad, kirikuid põletavad, vaimulikke vangi võtavad ja surmavad, maid laastavad, aga sealjuures seletavad, „et teevad seda selleks, et ristiusulisi kaitsta“!

Nii võidi ka vasallide soetamist ning eesõigustatud seisukorda seadmist ja muid pärismaalastele kahjulikke ettevõtteid paavstile niisugustena kujutada, mis nagu oleksid ristiusu-asjale Liivimaal hädatarvilikud, tarbekorral mõju

avaldamiseks paavsti peale ka intriigisid, altkäemaksu ja muid sarnaseid abinõusid paavsti õukonnas appi võttes.

Kui paavst Bonifatius VIII mainitud kirjas vasalle tahab hävitamise eest kaitsta, ei ole ta sellega veel pärismaalaste kasvaval määral kavatsenud orjastamist heaks kiitnud. See paavst oli küll võimu- ja raha-ahne (v. W. Drumann, Geschichte Bonifacius des Achten, 1852), kuid ka tema kutsus kirjaga 7. I. 1299 ordumeistri kaebelusena oma ette, muu seas just ka vastristitute türanniseerimise pärast (U. B. 577). Õige on aga, et paavstide kirjades aja jooksul pärismaalaste vabaduse nõudmised raugema hakkasid ja paavstid muutunud olukorraga viimaks nähtavasti kui sündinud faktiga vaikides leppisid ehk leppima pidid.

Tegelikult ei mõjunud Liivimaal paavstide eeskirjad pärastpoole ka mitte väga palju. Niikaua kui ilma ristisõdijateta võimatu oli läbi saada, tuli paavsti eeskirju ja soove enam arvestada. Oli viimaks ristisõdade aeg lõppenud või ei olnud välismaa abi tarvis, ei hoolitud paavsti kirjades palju või ainult moodu pärast ja enam silmakirjaks. Paavsti nõudmised vastristitute vabaduse asjus jäid viimaks teooriaks, millest praktika hoopis lahku läks. Liivimaale sissetunginud sakslased olid üldiselt valmis kõike ära kasutama ja nii kaugele minema, kui kaugele toores jõud minna jaksab ja see neile kasulik on. Kui paavsti poole apelleeritakse ordu talitusviisi vastu, olla ordumeesteharilik ütlus: „Meie oleme teile ise paavstiks, ja kui ka paavst teie keskel elaks, ta peaks, tahes või tahtmata, meile jätma, mis meie oma; ja paavst võiks teist liiga kaugel olla.“ Oma vägivalda näidates hüüavad nad siis: „Kus on nüüd teie paavst?!“ (U. B. 585). Ehk nad ütlevad, kui nad siis kedagi surmavad: „Paavst saab sind aitama“ (U. B. 616, a. 1305 14. IX).

Harju rüütel Dietrich Vietinghof tõendas, et Liivimaa on ilma paavstita ja keisrita vallatud ja et nendest siin maal vähe räägitakse (U. B. V, 2709).

Kirjades paavstile (või kuningale), kus ennast kaitsta tuli või oma soovide teostust paluti, püüti üldiselt aga näidata ja tõendada, nagu oleks ristiusu püsimine ning levimine ja vastristitute hea käekäik neile südameasjaks, vastaseid aga just nende asjade vastu eksimises süüdistades, nagu seda maaisandate kaebe- ja seletuskirjad paavstile selgesti näitavad.

Ka vasallid hakkasid varssi sarnaseid silmakirjalisi kõnekäändusid tarvitama, näit. kirjas Taani kuningale Kristof I-le a. 1259 seletavad nad, et nad piiskopiga on

sünodaalmaksu asjus kokku leppinud ja paluvad selle kokkuleppe kinnitada, ühtlasi öeldes, et nad sellega on tahtnud iseäranis silmas pidada „maa kasu ja vastristitute soodustust (utilitati terrae et commodo neophitorum intendentes)“, kuna nad tegelikult ometigi selle kõnesoleva sünodaalmaksu maksmise viimaks terves ulatuses vastristitute peale veeretasiid.

Säärane asjade tõelisest seisukorrast erinev kõneviis paistab Liivimaal traditsiooniliseks saanud olevat, kui isandad (pärastisel ajal ka vasalkonna järeltulija rüütelkonna esindajad) ülemusele või muidu avalikult maa ja pärismaalaste asjus seletust annavad. Ainult see komme jäi lõppude lõpuks paavstide vabadusetootustest ja -nõudeist pärismaalastele. Liivimaal. Selge on, et kui paavstide esitsa avaldatud nõudmised teostust oleksid leidnud, olukord eesti rahvale lahedamana oleks kujunenud ja ühtlasi — kristlikumana.

1343.—1345. a. sündmused ei suutnud rahvast võõrast ikkest ja rõhumisest vabastada, nõrgendasid aga eestlasi tunduvamalt kui nende vastaseid, iseäranis kui arvesse võtta Preisi ja Liivi ordu karistussalkade rahva hävitamist ning külade laastamist. Kuna vastasel kosumisvõimalused pärast neid sündmusi soodsamad olid, puudusid nad eestlastel õieti täiesti. Sellepärast mõjusid ka võõraste sõjakäigud, kuigi nad eeskätt sakslaste (ja vahel ehk osalt ka ristiusuliste poole hoidjate eestlaste) vastu olid sihitud, ometigi kurnavamalt eestlaste kui „isandate“ peale.

Läbikäimist raskendati kasvaval määral juba omal maal, rääkimata läbikäimisest ja kaubandusest välismaaga. Kõik siirdus võõraste kätte. Igale poole asusid võõrad etteotsa. Tegu, orjus, vaesus, teadmatuus jäid pärismaalaste osaks. Kõik mõjus seks kaasa, et eestlaste vabadus lõplikult pidi kustuma ja alata võis pime orja-aeg.

Lõppsõna.

Käsiteldud pikal ülemineku-ajal eestlasi vaadeldes oma vabadust kaitsmas, ei või ütelda, et nad iseäralise tugevuse poolest silma paistaksid ja näit. leedulastega selles suhtes sel ajal suudaksid võistelda, kuigi nad oma sõjalise tubliduse poolest Vana-Liivi rahvaste eesrinnas seisid. Juba nende arv ei olnud suur ja võõras ike heitis järjest tumestavamaid varjusid nende elusse ja vabadusse.

Kui me aga silma ette seame, et eestlaste täielikuks orjastamiseks õieti ära kulus ligi 1¹/₂ aastasada ja selleks

tarvis oli paavste ja piiskoppe, kaupmehi ja kodanikke, järjest korduvaid ristsõdasid ja üleskutseid uutele, Mõõgavendade ordu ja Saksa ordu, vasallid ja Preisi abiväge, saame ettekujutuse imelikust vastupidavusest ja meelekindlusest eestlaste püüete taotlemisel, kuigi neil ehk asjade seisukorra hindamine osalt puudulik oli, nii näit. Taani valitsuskorra suhtes alguses, oma vanemate võimu suurendamise suhtes, ordu tõelise seisukoha suhtes, ristiusu ja noorkristlaste suhtes.

Joon. 7. Haapsalu lossi müür ja mullavall edelapoolsest küljest.
(Foto Grünthal, Haapsalus.)

Õieti veel selgemalt kui vahetpidamata võitlustes, milledest räägib Läti Hendriku kroonika, tuleb sel ikka rõhuvamaks kujuneval ülemineku-ajal ilmsiks eestlaste imeks-panemisväärt visadus ja kangekaelne paandumatus. On alanud taganemine tervel liinil ja positsioonide käest-andmine. Kuid igal positsioonil on visa vastupanek, võimaluse järele isegi uus kallaletung, hoolimata isegi sellest, et see uusi vastaseid ning uusi karmimaid abinõusid nende vastu esile kutsub ja nõiarangi lülisid täiendab ning koormale tõmbab.

Pikk vastupanek pidi viimaks ikkagi sellega lõppema,

et kõik tähtsamad positsioonid läksid võõraste kätte. Võõraste käsutada ja kasutada pidid nad andma oma senised ajaloolised saavutused ja kultuurilised kogemused. Nende käsutada ja kasutada jätna oma maa ja selle aetud ning kaitstud piirid, oma jaotatud maakonnad ja korraldatud kihelkonnad, oma haritud adramaad ja puutumata metsmaad, oma sadamad ja kaubateed.

Võõrastele andsid nad tuleviku jaoks n. ü. korralduskava, kus ära märgitud pühad paigad, kus harjumus ning sünnis on jumalust kummardada, kindlad kohad, kust võib maad kaitsta ja valitseda, külad ja kohad, mis sündsad rahva kogumiseks ning koostööks. On ju teada, et ka ristiusu kirikud ehitati meelega enamasti samadele kohtadele, kus rahvas juba paganatena jumalust austas, lossid aga enamasti maalinnade kohale¹⁾ või nende ligidusse. Losside varjul tekkisid endisel eeskujul ja endise saksakeelse nimetusega agulid, alevid (Hakelwerk), milledest siis mõned linnadeks sõna praeguses mõttes arenesid. Võõraste käsutada ja kasutada jäid viimaks eestlaste terve tööjõud ja nende kogemused siin maal.

Rahvas ise aga pidi uuesti maast madalast arenemiskäiku algama raskeimates tingimustes. Sealjuures jäi temale alale vaid kustumata õigus iseenese peale, kustumata õigus oma kodumaa peale, kustumata õigus selle peale, et kõik see, mis sel teel eelseisval ajal püsivat ning kultuurilist kodumaal peaks tehtama, peab kord rahva tulevaile põlvedele osaks ning omaks saama, kui need seni suudavad püsida ja õiglaselt sinna püüavad, et aeg seks täis saaks.

Selles arenemisseaduses peituvast õiguses ja väljavaates on midagi lepitavat.

Selle õiguse ja väljavaate teostus on eesti rahvale nüüd viimaks saanud. Tema visadus on tuleproovi läbi teinud. Kõige pealt oma visaduse tõttu on rahvas suutnud püsima jääda.

Senise visadusega tuleb nüüd vabaneda hingenõrkusest ja hingemudast, mis pärit tumedast minevikust ja kirgi äratavast olevikust, ja anduda kaunitele ülesannetele, tegudele ja töödele ristiusu ja ristiusulise kultuuri vaimus.

(Lõpp.)

O. Siid.

1) Maalinnade kohale on ehitatud (v. E. Laid, Eesti muinaslinnad, Tartus, 1923) Tallinna, Tartu, Viljandi, Lihula, Tarvastu, Helme, Karksi, Porkuni, vahest ka Haapsalu loss, nagu Russwurm (Das Schloss zu Hapsal, Tallinna, 1877) ka viimase kohta seda arvab. Prof. Tallgren'i lahke teate põhjal ei saa Haapsalu suhtes küsimust siiski mitte jaatavas mõttes otsustada, enne kui koha peal põhjalikke kaevamisi ei ole ette võetud. Oleks soovida, et seda tehtaks.

Jooni Lüganuse minevikust kiriku- kroonika järgi.

3

Kirikuskäijate arvu tõstmiseks, usulise elu süvendamiseks ja koguduse kõlblise elu parandamiseks on konvent 26. detsembril 1773 määranud, et talurahva pulmad ei tohi üle kahe päeva vältada. Töötajad peavad laupäeval aegsasti vabastatud olema. Talurahva eestseisjad peavad kordamööda jumalateenistusel käima, muidu peavad nad kirikuvaeste heaks 10 kop. maksma.

On kurdetud kalmudesse matmise üle. Selle nähtuse põhjuseks on suured kulud, mis tekivad surnuaeda matmisel ja mis vaesemal rahval tihti üle jõu käivad. Mõõduandev põhjus kalmudesse matmiseks oli ka nende lähedus, ja vana traditsiooni pidi selleks kaasa mõjuma. Kahtlusega tuleb võtta teadet 28. juunist 1775, et kalmudesse matmist enam ei esine.

1788.—90. a., Rootsi-Vene sõja ajal, valitses talurahva seas Põhja-Eestis ärev meeoleolu, mis tingitud orjuse rohkusest. Mõnes kihelkonnas tuli ette mõisatööliste hulgalisi põgenemisi mereranda ja sealt suvel paatidega, talvel mööda jääd Soome lahes asuvaile saartele ning Rootsi Soomemaale, nagu kõneldi — vaba mehe põlve katsuma. Sõjategevus ise ulatus kihelkonnani vaid Kõrgesaare merelahingu kahurite-kõmina näol. Nähti ka üht Rootsi laeva, mis kalda läheduses vett loodis¹⁾. Nimetatud sõjast ja selleaegsest meeolest kihelkonna rahva keskel ei maini kroonika midagi. Õpetajaks Lüganuses oli sel ajal Otto Vilhelm Masing (1788—95). Ta eelkäija õpetaja Salomoni surma järgi novembris 1787 võeti konvendi koosolekul 22. veebruaril 1788 arutusele kolm õpetajakandidaati: Masing, Eberhard ja Strobel. S. a. 3. mai koosolekul peatuti lõplikult Masingi juures. M. ordineeriti selleks 2. juulil ja introductseeriti koha peal 16. juulil. Tähtsam sündmus tema ajal kiriklikus elus on õpetajateleskede ning vaestekassa asutamine, mis teene ilmsesti Masingile osaks langeb. Et Tallinna linnal oli vana võlg Lüganusele õienadada, maksis ta sel ajal 200 rubla, missugune summa kassa aluskapitaliks sai. Peale selle kinkisid ümberkaudsed mõisnikud veel rahasummasid, nii et kapital varssi 1110 rublani tõusis. — Ühes 24. mail 1794 konvendile esitatud

1) V. Fr. Bienemann, Die Ostseeprovinzen, vornehmlich Estland, während des schwedisch-russischen Krieges 1788—1790. St. Petersburg 1874, lhk. 18—19.

pro memoria's kaebab M. kombuluse puuduse ja mõne häbiasja üle koguduses. Ta palub selles kirjas konvendi liikmeid hoolikamalt oma kohuseid täita, sest valitsevat kuri aeg, kus igasugune hea mõju võivad kaduda. Seni kui pühapäev möödub talgude pidamises, joomahimus ning joomises, ei tule mingit paranemist. — Kirja tagajärjeks on mõned kiriku eestseisuse korraldused. Konvent otsustab nimetatud pahede vastu ägedalt välja astuda¹⁾. Kuid 4. juunil 1797 tähendatakse jälle kirikuvisitatsiooni-protokollis, et ebausku ja lausumist on veelgi leida²⁾.

Eestimaa Vene võimu alla langemise sajandat aasta-päeva on kubermangu rüütelkonna pealiku sellekohase ettepaneku põhjal 1810. a. otsustatud pidulikult pühitseda. Tallinna kapitulatsioonipäeval 29. septembril kingitakse kirikuvaestele igaühele $\frac{1}{2}$ rbl. ja antakse mõisates rahvale õlut ning põletatud viina.

29. augustil 1819 otsustab konvent keelata õlle ning põletatud viina müügi jumalateenistuse ajal. Nähtavasti pole juba varemini tehtud selline otsus soovitavaid tagajärgi avaldanud. Nõutakse, et kogudus aegsamini jumalateenistusele koguneks ning et matmise tarvis sügavamad hauad kaevataks kui seni. Mainitakse olevana ka usku kodukäijatesse ja nõidadesse.

28. septembril 1827 teeb konvent kindlaks, et kihelkonnas on kaitserõugete panemine läbi viidud. Samal koosolekul määratakse kõrtsitaksi hinnad: 1 toop põletatud viina — 50 kop., pudel õlut — 15 kop., 1 vakk humalaid — 1 rbl. 80 kop., 1 leisik heinu — 35 kop., 1 nael leiba — 5 kop.

Koolerataudi lahtipuhkemise kartusel otsustab konvent 21. juunil 1831 kihelkonda arsti kutsuda, külade lähedusse

1) Chr. d. St. J.-K., lhk. 29—30. O. V. Masing on Lüganuses olles ka eestikeelse lastelugemiku kirjutanud, mis ilmus Tartus („ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele. Tartolinnas 1795“).

2) „Marahva Näddala-Leht“ sisaldab mõnes numbris kirjeldusi ja teateid ebausukommetest, mida O. V. Masing oma õpetajaksolemisel Lüganuses ning Viru-Nigulas tähele pannud. Nii nr. 42, 1821, lhk. 331—332 j. m. Samu kirjeldusi ja teateid leidub ka M. J. Eiseni toimetatud „O. V. Masingi kirjades“, II anne, Tartus 1883, lhk. 9—10 (Alutaguselt ebausku teateid), lhk. 40—42 (orava, kui tuleõnnetuse ennustaja uskumisest Lüganuses); III anne, Tartus 1885, lhk. 45—46 (imelisest kihlamisloost Lüganuses a. 1790), lhk. 51—52 (jutt Aa mõisa möldri raha kadunuksjäämisest peale möldri uppumist a. 1794); IV anne, Tartus 1886, lhk. 4—5 (lühikesed teated sündinud asjust), lhk. 22 (vaimuhaigest Madi Reinust, kes kuradit nägi ja Lüganuse kirikumüüre kuulis kisendavat), lhk. 81 (välgu, imelisest löögist 1787. a.).

haigemaju ehitada. — Õnnelikult möödus haigus kihelkonda puudutamata.

Liignimede panek sündis kihelkonnas mõisa-alade kaupa 1835. a., nagu vastavaist aktidest kirikuarhiivis näha. Kroonika ei kõnele liignimede määramisest ega traditsioonidest, mille põhjal määrati mõnele erilised nimed.

Järgmisel aastakümnel kihelkonda tabanud sündmustest leidub lühidaid ülevaatlikke teateid. 1845. a. aruande nr. 81. all kirjutatakse 1844. aasta näljahädast: halvad rukkid, vähe aedvilja; talupojad on ära müünud vasikad, lambad ja kanad, pantinud riideid. Palju hobuseid on kõngenud, tööloomi põldude harimiseks pole sugugi leida, pole varuks külvilja, häda on suur. Vaatamata selle peale pole kihelkond välist abi tarvitanud, nagu selgub 23. oktoobril 1846 superintendendile saadetud kirjast.

Aruandes nr. 148. all saab kindralsuperintendent oma järelepärimisele vene usku minemise kohta vastuse, et kihelkonnas pole märgata mingit liikumist, mis suunduks kreeka kiriku poole. Siiski usub kohalik õpetaja Vogt noorem, et siirdujaid võiks leiduda. Igal pool, nagu siingi, olevat ju üksikõikseid koguduseliikmeid, kelle äralangemist on karta, kui lubatakse maist kasu.

Kirjas 6. veebruarist 1848 teatab Püssi mõisa omanik krahv Otto v. Stackelberg, et ta on valmis andma kirikule palvemaja ehitamiseks maad ning puuehitusmaterjali, kuid ainult sel tingimusel, et palvemaja siis kohe suletaks, kui herrnhuudid seda tahavad kasutada.

Kui mõningaid aastaid möödunud, külastab kihelkonda, seekord tõsisemalt, jälle koolera. Vogti teatel 9. detsembril 1853. a. konsistooriumile surnud sel aastal taudi 4 meest ja 3 naist. 1854. a. memoriaalis on 48 (?) koolerasse surnut üles tähendatud.

Krimmi sõja ajal vaenlase poolt kihelkonna merekalda ja selle lähikonna pommitamisest, tulekust Purtse jõe suhu ja ranna valvurite kordonimaja mahapõletamisest ei kõnele kroonika ¹⁾.

Uue talurahva-seaduse väljaandmisel tekkisid rahva seas

1) Nagu ühe kaasaeglase kirjeldusest näha, tulid 30. juunil 1855, Hilla 11 paiku hommikul fregatt „Arrogant“, korvett „Magicienne“ ja kehuripaat „Ruby“ ranna lähedusse. Maanduti umbes 100-mehelise salgaga. Kaljemini, äraminekul, pommitati randa ja lähemat ümbrust. K., Isenhof, v. Stavenhageni poolt väljaantud kogus: Album baltischer Ansichten nebst erläuterndem Text von verschiedenen Verfassern, Mitau 1857–67. Th. III. Nimetatud käiku mäletatakse veel võrdlemisi hästi rahva seas. V. Eesti Kirjand. 1924, lhk. 358–359.

mitmel pool rahutused (Vaivaras, Hageris, Kohilas, Mahtaras, eriti viimases omandades terava kuju¹⁾). Üldiselt valitses ärev meel maal. 1857. a. teatab Vogt nr. 117. all kindralsuperintendentile rahva rahutu meeleolu üle, mis esile kutsutud uue seaduse läbi. Talupojad soovivat maa äramõõtmist. Maamõõtjatele, kes mõisa maad mõõtsid, toonud rahvas võid ja mune. Nagu õpetaja nr. 127. all edasi teatab, ei ole see talurahva seas asettleidnud ärevus mõju avaldanud õpetaja ja koguduse vahekorda. Õpetaja olevat ikka austuse ja armastuse osaline, ka tulevat inimesed korralikult tööle. 1859. a. kirjutab ta nr. 71. all kindralsuperintendent Reinile jälle rahva meeleolust ning uuest rendi-vahekorras. Talupojad olevat ärevil, ei tegevat mingit kontrahiti, sest nad kartvat seeläbi uuesti pärisorjaks muutuda. Midagi erilist polevat siiski kuulda. — Aa vabadikkude teopäevade pärast peeti nõu konvendil 21. aprillil 1861. Kirikuõpetaja tähendab, et varemini tehtud 52 päeva, nüüd ainult 25. Otsustatakse koguduselt nõuda päevade tegemist sel määral, nagu seda varemini tehtud.

Samal 1861. a. teatab Vogt kindralsuperintendentile (nr. 86. all), et valeprohvet Leinberg²⁾ on öö mööda saatnud Jaan Padase juures.

Et rahvas hingemaad lootnud saada rahvalugemise puhul, näitab Vogti aruanne 1867. a. kindralsuperintendentile. Kaevates seal väga halva suve üle kirjutab ta eelseisvast rahvalugemisest. See rahvalugemine ei olevat hea, sest ta äratavat rahva seas lootust hingemaad saada; ka ei olevat lugemine läbiviidav kohaste lugejate puudusel. 27. novembril 1867 on siiski rahvalugemiskomisjon valitud. Kõigi tunnismärkide järgi otsustades möödus lugemine ilma eriliste vahejuhtumusteta.

A. 1868—69 on kihelkonnale nälja poolest katsumis-aeg. Esimesel nälja-aastal kirjutab kohalik kirikuõpetaja Tallinna, ta lootvat, et Lüganuse ilma välisabita kriisiaja võib üle eiada, sest et on veel olemas elamisvahendeid. Abiandmiskomitee asutamise puhul arvab Vogt säärase asutise mittetarviliku olevat. Vilja olevat magasiatades veel külluses leida. Samal ajal teatab õpetaja aga alanud Kaukasuse palavikust koguduses; palju kogudusetunnistusi on tema poolt Kaukasusse rändajaile välja antud. Juba varssi seejärgi, kirja nr. 136. all, kirjutab Vogt soetõvest, rõuge-

1) V. muu seas J. Reinthal, Mahtra sõda. Talurahva rahutused Põhja-Eestis teise maareformi teostamise puhul. Tallinna 1923, lhk. 182.

2) Üldiselt prohvet Maltsveti nime all tuntud.

test, sarlakitest, leetritest, mida kihelkonnas rohkesti ette tuleb ja mis on alatoitumuse süü. Kaukasusse väljarännanud on vaeselt ning haigelt tagasi tulnud; seepärast palub õpetaja abi, mis ei jää tulemata. Keskkomitee Tallinnas on kohalikule abikomiteele 300 rubla saatnud. Akt nr. 196. põhjal selgub, et selle raha eest ostetud 26¹/₂ veerandit rukkeid ja jagatud 159 täiskasvanule ning 138 lapsele välja.

5. augustil 1869 seab konvent kihelkonnakohtu notari ametisse. Varemalt täitis tema ülesandeid õpetaja.

1870. a. 15. detsembri konvent vabastab kirikuvöörmündrid teeparanduse ülevaatamisest. See kohustus pannakse sillakubjaste peale¹⁾.

Kohapealsete raskete elutingimuste pärast kestab edasi püüd välja rännata. 1871. a. oktoobri aruandes öeldakse, et kurvad kogemused, mis Kaukasusse rändajad omandanud, pole rahvast targemaks teinud; paljud rändavat nüüd Simbirskisse.

1875. a. on dr. M. Veske käinud uurimis-teenonnal Virumaal, peatudes Lüganuses Purtse ja Aa mõisas. Veske on uurinud koha peal keelemurret, kogunud ka rahvaluulet ja ajaloolist traditsiooni. Tema käigu jätab kroonika nimetamata²⁾.

1880. a. oktoobri aruanne räägib nõrgast kombelisest ja usulisest elust kihelkonnas.

1882. a. peale algavad juba kroonika kirjutaja, kirikuõpetaja F. Waltheri enda tähelepanekud koguduse elu kohta, mida ta üksikute aastate kaupa üles märgib.

Üks ülestähendus 1883. a. all käsitleb Aleksander III kroonimispüha pidamist Lüganuses. 15. mail n. a. pühitseti seda pidulikult. Sel päeval — olnud tore keisri-ilm — kogunesid kõik kihelkonna mõisate kogukonnad suurele väljale Mustmäta ja Kalmeistri küla vahel, mis tähendatud ajast peale piduplatsi nime kandis. Kui „härrased“ piduplatsile olid jõudnud, pidas kohalik õpetaja lühida pidukõne, milles ta päeva tähtsuse esile tõi ja keisripaari Jumala kaitsesse usaldas. Seejärgi kui riigihümn suure vaimustusega oli lauldud, algas piduplatsil elavus. Iga mõis oli sinna oma „alamatele“ laudad üles seadnud, millel vana ning noort „napsi ja õlle, leiva, saia ja heeringaga“ võorustati. Piduplatsi keskel mängis tantsuks pasunakoos.

1) Juba 1836. a. vabastati kirikuvöörmündrid küüdikorrast.

2) V. M. Veske, Bericht über die Ergebnisse einer Reise durch das Estenland im Sommer 1875. Dorpat 1876, lhk. 1 jj.

Noorte jaoks oli veeremäng ning ronimispost. Muti- ja kotijooks valmistanud osavõtjaile palju lõbu. Kuni hilja õhtuni olnud rahvas koos. Ilma tavaliste vahejuhtumusteta möödunud päev. Kuid rahva seas levis varssi kuulujutt, et kroonu poolt Lüganuse kihelkonnale pidu korraldamiseks 20 000 rbl. saadetud, missugusest summast mõisahärrad poole pidukuludeks välja annud, teise poole aga omale jätnud. Kirikuõpetaja ei jäta toonitamata, et säärane on peale tänamatuse veel ilma tasu ning et see kuulujutt näitab, kui vähese otsustusvõimega on rahvas ning kui vähe sellel arusaamist olevat arvudest.

7. novembril 1887 ostavad kirikliku pasunakoori mängijad koori riistad 150 rubla eest ära. Ostjad pidid edaspidigi suurtel pühadel kirikus tasuta mängima¹⁾.

Nagu eespool mainitud, ei olnud neljakümnendail aastail Lüganuses märgatavat poolehoidu kreeka-kat. kirikule ja ka hiljemini pole see tähelepandavalt tugevaks kujunenud, kuigi üksikuid usuvahetajaid on leidunud.

Esimene kord on Lüganuse kirik vene kirikule tribuuti maksnud a. 1888, seekordki „kerge südamega“, nagu Walther tähendab. Keegi Purtse talupoeg, „suur hulgas ning hobusevaras“, kes vangis olnud, seal koguni leeritatud, on vene usku üle läinud. See Jaan Karu või Ivan Karov pole suutnud loovutada endale sel korral järeletegijaid, sest et ta Siberisse asumisele olevat määratud.

1889. a. kaotatakse uue maksmahakanud kohtuseaduse järele kihelkonnakohtuniku kohad. Siinjuures tähendab W., et sellele kaua juba teotsenud asutisele peab ta tegevuse lõpetamisel matusekõne pidama. Palju vaeva, suurt ohvrit olevat see koht mõisnikkudelt nõudnud. Ta oli loodud „eesti rahva kasuks ja tõesti mitte asjata“²⁾.

1) Juba varemaltki leiame eesti ajakirjandusest teateid „laulust ning mängust“ Lüganuses. 1885. a. öeldakse „Eesti Postimehes“ nr. 35, lhk. 2, v. 4, et see harrastus olevat kihelkonnas seni nii hästi kui suikumas olnud. Samal aastal muutub ta aga elavamaks. V. Lauulu ja mängu leht, I aastak. nr. 5, lhk. 39. Hiljemini leiame teateid kirikus Lüganuse „lauljate ja pasuna puhujate“ poolt peetud kontsertidest. 1886. a. kontserdi sissetulek läheb pasunakoori heaks, v. samas aastak. „Oma Maa’s“, nr. 3, lhk. 93, ja „Postim.“ nr. 25, lhk. 2, v. 3. 1887. a. mihklipäeva kontsert oli kooli oreli heaks, v. s. a. „Postim.“ nr. 44, lhk. 2, v. 2. 1888. a. kirjutatakse, et Lüganuses on sealse noore kooliõpetaja M. Reisbergi „agarel hoolitsemisel laul õige kaunisti kõlamas“. V. s. a. „Postim.“ nr. 86, lhk. 2, v. 2.

2) Selle kihelkonna- ja kogukonnakohtu protokollidest on 19. aasta-saja esimese veerandi kohta üksikuid väljavõtteid teinud ja avaldanud T. Laur. V.: Dokumendid talurahva päranduste hooldamise ja jaotamise aladelt 100 aasta eest Põhja-Eestis, Eesti Kirjand. 1924, lhk. 360—368;

1890. a. on kreeka-kat. usku astunud üks perekond. Mehele oli Varjalt talukoht üles öeldud, ja et end, nagu ta uskus, koha peal hoida, järgnes ta üleminek vene usku. Selle peale vaatamata pidi ta riigiseaduse põhjal jüripäevaks talu maha jätma.

A. 1891, kui viljaikalduse tõttu suures osas Venemaal ja mujalgi nälg tekkis, tõusis Lüganuses rukkiveerandi hind 12¹/₂ rublani. Siseriigist tulnud abipalve peale reageeriti Lüganuses elavalt. Eriti rohkesti on eesti kogudus abi saanud. 23. detsembril s. a. võidi saata Punase Risti Valitsuselt muretsetud vaguniga 458 puuda rukkeid, 6 puuda otri, 14¹/₂ puuda riideid Saratovi pastor Thomsonile, väljajagamiseks näljahädalistele, võimalikult eesti kolonistidele. Peale ülesloetu saadeti samal aadressil veel raha 160 rbl.

1892. a. sügisel teatatakse, et 2 baptistide saadikut pidanud Lüganuse külas palvetundi, kusjuures ka kirikulauluraamatuid tarvitatud. Rahva tähelepanu äratanud mõned laulud, mida baptistid „tralli moodi“ laulnud. Ilma kirikuõpetaja vahelesegamiseta keelas politsei koosolekud. Hiljemini pole lahusulised kihelkonnas suurel arvul pooldajaid võitnud, nagu 1894. a. teade seda ka Suur-Sakalt näitab.

Sama 1894. a. oktoobri aruanne nimetab, et leidub veel ebausku, mille näitena tuuakse üks kaardipanija Jõhvist (Atsalamast), kes kihelkonnas palju segadusi sünnitanud, kuni ta viimaks välja saadetud¹⁾. Kirikuvastast meeolu ei või koha peal veel tõsiselt võtta, kuigi selle olemasolu vahest leida; ent ristiusu vaenlastel olevat teatav hirm avalikult esineda. Uueks usuvahetajaks mainitud aastal on „vanapoiss, poolsegane kingsepp“. Komblusetust, vargust, joomist tulevat rohkesti ette. Eriti joomise kohta leidub kroonikas kaebusi. Juba 1892. a. nimetatakse kõrtside kohta kuulduvat palju kaebusi. Iseäranis suurt kahju toovat kogu kihelkonnale Liiva kõrts Purtse mõisa all²⁾. Aga ka salakõrtside arv suureneb tugevasti ning peaaegu igas külas olevat seesugused „käsikõrtsmikud“. Nende tegevust lõpetada olevat väga raske. 1898. a. suletakse viimaks

Kihlus ja abielu Põhja-Eestis 100 aasta eest, Agu 1924, nr. 25, lhk. 854—861; Kohus talupoegade üle 1806. a., kes rānga pärisorjuse surve alt Eestist Rootsi pakku põgeneda tahtsid, Agu 1925, nr. 12, lhk. 353—354.

1) Usku kaardipanijatesse, paha silmaga vaatamisse, tontidesse jne. võib praegugi kihelkonnas leida, nagu ka mujal.

2) Kõrtsi asukoht rahvarikka Tallinna-Narva maantee ääres, võrdlemisi lähedal küladele ja mõisale, oli äritegemiseks väga kohane.

mõlemad Purtse mõisa all olevad kõrtsid, mis teene kuulub patronaadihärra krahv E. v. Stackelbergile. Joomine pole seeläbi mitte vähenenud, sest et rohkeis salakõrtsides põletatud viina müüdud. 1899. a. oktoobrikuu aruandes kaevatakse jälle salakõrtside üle, mis palju kahjulikumad kui patenteomavad kõrtsid, sest et nad joomist ilma kontrollita kannavad perekonda.

Keiser Nikolai II troonileastumise puhul vannuvad kõik leeritatud kogudusliikmed 25. oktoobril 1894 truudusvannet. Kurioosumina on mainitud seejuures asjaolu, et rahvakoolide direktor Riias nõudnud vannet ka kõikidelt koolilastelt. See ei leidnud koha peal täitmist. Kooliülemuse imelisest nõudmisest teatati konsistooriumile. Viimane mõjutas siseministri juures vastava seaduse § 282-le täienduse sisuga, et leeritamata luteriusulistel pole vajalik truualamluse-vannet anda.

10. augustil 1894 oli Püssis koolerakomisjoni istung; otsustati Kopli külla haigemaja asutada ning arst ametisse seada. Mõne päeva jooksul surid koolerasse 5 isikut. Üldiselt valitses kihelkonnas rahulik meeleolu.

Keisripaari kroonimispühal, 14. mail 1896, peeti kirikus jumalateenistus. Peale jutlust tuli telegramm, mis teatas „õnnelikult“ möödunud kroonimisest, mispeale kohalik kirikuõpetaja tänukõne pidas. Jumalateenistuse lõppemisel läksid kuue külakooli õpilased lippudega Erra-Liivale, piduplatsile. Siin avas kirikuõpetaja Walther koolipidu kõnega neljanda käsu üle. Seejärgi mängiti, lauldi ühel häälel, laste lõbustuseks olid ronimispostid püstitatud ja kotijooks korraldatud. Pidul lõpul toideti lapsi ja anti neile päeva mälestuseks igapäevale keisripildikesi ning muid kinke.

Lüganuse kiriku asukoht kujutab endast kõrget, lubjapaest maanina kahe jõe kokkuvoolul (v. joon. lhk. 110). Konserveeriva maakoosseisuga ja matmisviisiga on seletatav koolnute muumiastumine, mida on ette tulnud. A. 1897 maeti kirikuaia kabelist 8 seesugust kõdunemata surnukeha, nende hulgas 4 last, kirikuaeda käärkambri akna alla. Sinna kohta püstitati suur vana kivirist¹⁾.

1899. a. nõuab kreisipealik, et kantslit ette loetaks kõik kohtu teadaanded. Tema kirja ühes omapärase nõudega

1) Samasugune nähtus esinevat ka Kosel ja Tallinna Niguliste kirikus. Muumiatest Lüganuses kõneleb J. Jung, Muinasajat. III, lhk. 141—142. 1877. a. maeti juba 1787. a. surnud õpetaja G. Salomoni alalhoidunud surnukeha kirikuaeda.

saatis õpetaja konsistooriumi, kes selle korralduse suutis tühistada.

Vaadanud kroonikas kirjeldatud tähelepandavamaid sündmusi ja olusid XVI-st XX aastasajani, peatume viimaks-nimetatus veel niipalju, kui see vajalik tundub 1905.—1906. a. sündmuste kohta ülevaate saamiseks. Neist veristest aegadest kirjutab F. Walther võrdlemisi üksikasjalikult. Et ta seejuures väljendustes ja sündmustekäigu valgustamises kaunis asjalikuna püsib, pakub ta kirjeldus sellest

Joon. 3. Lüganuse kirik seestpoolt.

Eriti väärib tähelepanu kantsel, mille on muretsenud kirikusse 1674. a. eestseisja Fabian von Örthen.

väikerevolutsiooni - ajajärgust Lüganuses suurt huvitust. Walther algab märkusega, et nagu igal pool maal, nii käärib maaelanikkond ka Lüganuses. Ta tähendab alguses veel, et rahvustunne, mis eesti ajakirjanduse kaudu otsekohe õhutatud, näib selles liikumises, mis nüüd algamas, vähem kandejõudu omavat; palju enam on siin tegemist sotsiaalse probleemiga, vaesemate vihkamisega jõukamate vastu. Kuigi W. lootnud, et tema kihelkonnas liikumine

suuremate segadusteni ei ulatu, tulid tema väljenduse järgi „võõrad emissäärid“ kihelkonda ja peale selle tumestanud ka põletatud viin rahva meelt. Terve 1905. a. suve tekitanud nurga-advokaat Tamm Jõhvist siin korratusi, hässitades inimesi üles ja lubades neile mõisamaa ärajagamist. Eriti Aidu külas, Nõmmel ja Lüganuse Matkas tõusnud „paha külv“ varssi üles. Inimesed pole kuulanud enam vana vallavalitsust, kõrvaldanud selle ja valinud uue „ebaseaduslikul kujul“. Talurahva-asjade komissar ja kreisiülevaabi olid võimetud korda jalule seadma. Sügisel pidi algama kirikus jumalateenistuse segamine, kuid seda ei juhtunud siiski. Ühel pühapäeval oli küll inimesi ühe punase lipuga kogunenud kiriku ette, kus nad näisid ootavat kohalist kirikuõpetajat. Kui see peale jumalateenistust ilma ühegi saatjata kirikust välja astus ja kirikuaias väravatele lähenes, pöördus salk kõrvale ja läks hiljemini vallamajja, kus miiting ära peeti erutavate kõnede, Jumala ja keisri kõrvaldamise ning söimamisega¹⁾). Kõnelejad olnud peaaesjalikult võõrad inimesed. Politsei pole end vahele seganud. Nii polnud imeks panna, arvab W., et mäss lahti puhkenud. Ööl vastu 22. detsembrist tungis üks relvistunud salk Maidla mõisa, rüüstas valitseja maja, kaasa võttes püsse ja 100 rbl. raha. Kui salk seejärgi tahtis härrasmajja sisse tungida, astus talle ülemmetsnik O. von Harten julgelt vastu, mis salga laiali hirmutas. Üks sissetungijatest võeti kinni. Ööl vastu 23. detsembrist jõudsid Rakverest madrused kohale ja alustasid rahva karistamist Aidu-Nõmmel. Seejuures põletati ühe mässutegelase elamu maha. Mees ise pidi sõjakohtu otsusel maha lastama. Saades otsuse täideviimisel ühe kuuli külge, jäi ta kohale lamama, seni kui karistajad eemale olid läinud; hiljemini läks ta külla tagasi. Mõisavalitsus saatis mehe järgmisel päeval Tallinna kliinikusse. Õnnetul kombel lasti selle karistamise puhul üks naine ja kaks poissi maha. Ülekuulamisel andis Tallinna kliinikusse saadetud mees teiste salgaliikmete nimed üles. Enamik neist oli Aidu-Nõmmelt. Salga juht oli Tamm ja mahalaskmisest pääsenu selle abi. — Raskeid päevi tõi 1906. aasta 5. jaanuaril seati sõjalise kaitse all seaduslik vallavalitsus Aidu külas uuesti ametisse. Seejuures pidid 5 juhtivat vastuhakkajat maha lastama. Ainult kahe juures saadi sõjakohtu otsus täide viia, kolm meest olid aga ära põge-

1) Chr. d. St. J. K., lhk. 67: „Auf diesem wurden aufregende Reden gehalten, Gott und Kaiser abgesetzt und geschmäht.“

nenud. Üks mees sai 50 piitsahoopi. Jõhvis asuv karistussalk võttis nüüd Maidla sissetungijate salga karistamise oma hooleks. Kaks nimetatud salgast, kes telefoniühendust olid rikkunud, lasti 23. jaanuaril Aruväljal sõjakohtu otsusel maha, paljusid nuheldi piitsahoopidega. Walther ütleb otsekoheselt, et süüd kogu ses loos kandvat valitsus, kes ei olevat õigel ajal vahele astunud ega võõraid hässitajaid minema saatnud¹⁾. Hiljemini määrati Tamme pea peale suurem tasu, kuid ta oli kadunud. Ta olevat Londonist veel koha peale kirjutanud. — Aas põletati üks umbes 6000 puuda õlgi sisaldav õlekuhi maha. Süütaja tabati ja sai karistuse. — Kuristik rahvuste vahel on Waltheri arvates sügavamaks muutunud. Inimesed olevat vaid pealispinnalt vaadates rahulikud ja sõbralikud, pinna all käärivat aga edasi. „Mürki, mida eesti ajakirjandus on rahvale pakkunud ja veel edasi pakub“, ei saa kohe kahjtuks teha. Teiselt poolt olevat aga märke ka sellest, et mõnigi talupoeg soovivat lähenemist sakslastega. Näiteks toob W. ette Aa ja Lüganuse tuletõrjajate-seltse, kus liikmeteks nii mõisnikud kui talurahvas. Nii siis tunnus ühiste huvide äratundmisest²⁾.

1) Chr. d. St. J.-K., lhk. 68: „Die Schuld an all' dem Elend trägt allein die Regierung, welche es unterliesz rechtzeitig einzugreifen und fremde Hetzer auszuweisen.“

2) Praost F. Waltherit on hiljemini palju kahtlustatud, et ta 1905.—1906. a. karistussalkade juhtimisest koha peal osa võtnud. 1917. a. nõudis osa kogudust tema tagasiastumist kirikuõpetaja kohalt. Walther tegi ühes enda kaitsekõnes kantslit kindlaks, et tema peale tõstatatud süüdistused pole õiged. Peale jumalateenistust otsustas kogudus kiriku lähedal ärapeetud koosolekul, et kirikuõpetaja jäägu ametisse. Samuti otsustab ka konsistorium 12. aprillil 1917. 5. jaanuaril 1918 vangistati praost F. Walther ning viidi Tallinna, kus teda tribunaali ees uuesti süüdistati karistussalkade tööle kaasaaitamise eest. 21. veebruaril samal aastal mõistis tribunaal F. Waltheri selles asjas täiesti õigeks ja vabaks. Saksa okupatsiooni ajal saavutas kirikuõpetaja Walther omale uuesti halva kuulsuse.

Et esitatud 1905.—1906. a. sündmused veel võrdlemisi hästi meele ning vahest teisiti tuntud kohalikul rahval, oleks soovitav nende kirjeldamine kaasaeglaste poolt. Ka kohalikud valdade arhiivid tohiks siin vist materjali pakkuda.

Kõneldud sündmuste ja aja enamaks iseloomustamiseks olgu siin toodud veel mõned 1905.—06. a. mässuajajärku kihelkonnas kirjeldavad kaasaegsed teated ajakirjandusest, mis mõnikord vastolus kroonika kirjutaja ülestähendusega ja kogu kohapealset liikumist lasevad rahulikumana paista, kui seda teeb kroonika. Nii kirjutab „Päevalehes“ nr. 6, I aastak. 3. jaanuaril 1906 (lhk. 2, v. 3—4) keegi J. P. Lüganusest muu seas järgmist: — „23. dets. õõsi põletati Aidu külas soldatite poolt üteldavasti ühe mässu-peamehe maja maha ja haavati teda ennast püssikuuliga. Kolm inimest, üks naine kahe lapsega, said surma.“

1907. a. kirjutab praost Walther kroonikas, et avalikus elus on tulnud väike rahunemine. Rahvas hakkavat pikka-mööda nägema, et õnnelikuks teha lubajad teda vaid pet-nud. Vene riigiduumi valimised möödunud rahulikult. Rahvuslikud vastolud nõrgenevat. Nii olevat üks haridus-selts tekkimas, kuhu sakslased kui eestlased saavat kuu-luma. — See tähendus käib nähtavasti tol ajal vast asuta-tava Lüganuse Haridusseltsi kohta Erra-Liival. Kuid vastupidi Waltheri arvamisele kujunes sellest mitte mingi koondus rahvuslike vahede tasandamiseks ning saksasõb-ralise meele süvendamiseks rahva seas, vaid keskkohk kihelkonna eestipärasele vaimuelule.

(Lõpp.)

O. Liiv.

Teisel jõulupühal võeti Püssi vallakirjutaja kinni.*

„Valgus“ nr. 2, 5. jaanuaril 1906 (XXVI aastak.) kirjutab (lhk. 1. v. 4) „Sõnumitooja“ järgi: „— Mõisate lõhkumise järelkaja. Ontikal, Virumaal, on härrastemaja tühjaks röövitud. Peale seda on Ontikal ja Viru-Maidlas ka kõrvalisi mõisahooneid rüüstatud.“

„Päevaleht“ nr. 17, 17. (30.) jaanuaril 1906 (lhk. 2, v. 5): „J. P. Lüganuselt. Püssi vallakirjutaja, kes jõulu teisel pühal kinni võeti, lasti jälle vabaks. Kolmekuninga laupäev oli Erra valla täiskogu koos uusi talitajaid valimas, — sest esimene valimine ei olnud seaduslik, kuna vallatalitajateks vabadikud valiti. Selsamal päeval lasti ka vallamaja juures sõjaseaduse põhjal kaks meest maha ja kolmandamale anti 50 hoop. Kõik kolm olid Maidla kogukonna liikmed; ka olla sealtsamast mõni süüdlane jooksus. Erras ei ole siia ajani mingisugust mässu ega kihutusi olnud, sest rahvas on siin rahulik, ega ole ka sõjaseaduse vali käsi seie puutunud. Ka ümberkaudu kuulub rahulik olema.“

„Valgus“ nr. 13, 31. jaanuaril 1906 (lhk. 3, v. 1): „— Mahalaskmine. 23. jaanuaril lasti Erra valla mehed Hindrek Uhlmann ja Eduard Mantsik, kes telehvoni traadid Viru-Maidla ja Lüganuse vahel ära olivad rikkunud, Jõhvis sõjaseaduse järele maha.“

„Päevaleht“ nr. 49, 24. veebruaril (9. märtsil) 1906 toob ülevaatliku kirjelduse liikumisest ja selle raugemisest (lhk. 2, v. 4—5): „d. Lüganuselt. Vähehaaval hakkab juba jälle rahu tagasi tulema. Suurem ärevus on mööda läinud. Praegu on siin kõik vagune, juba paari nädala jooksul ei ole enam mahalaskmist ega peksu juhtunud. Ülepea on siin pool 4 meest sõjakohtu otsuse järele maha lastud ja kogemata juhtumisel 1 naine kahe lapsega, kõik Maidla kogukonnast pärit. Peksu on mitmed saanud; hoopide rohkus nõnda, kudas kellegi süü suur arvati olema. Ära põgenenud on üks kaupmees, teadmata kuhu. Kuulu järele on tema vallavalitsusele kirja saatnud, milles tema oma laste eest palub hoolt kanda ja ennast üle raja ütleb olema läinud. Poe ukсед on kinni pitseeritud, kauplus seisab. — Kõik ootavad pikkisilmi sõjaseaduse lõpetamist, sest rahvas on kui haiged, misgis asjas ei ole enam usaldust ega usku, ka on üksteise vastu usaldus kadunud, kardetakse, ehk läheb jälle kaebama; kui vait olen, siis mina tean, et misgit pole rääkinud, ja süda on rahul.“

Riigivolikogu kokkukutsumisest ei kuulu peaaegu räägitamagi. Mõni ütleb, ei tea kas tohib minuagi valima, ehk saab jälle naha peale.“

Sõna lõpphääliku kandumisest järgsõna algusse.¹⁾

Elava kõnekeele seisukohalt vaadatuna on sõna puhas abstraktsioon lausetervikust. Ainult üksikult hääldatuna (mida kõnes ette tuleb vaid võrdlemisi harva esinevais ühesõnalis is lauseis) on ta omaette kindlate piiridega vormiline mõiste; lauses või hingamis- resp. loogiliste rõhupauside vaheliste kõnetaktide piires moodustab ta oma naabrussõnadega vormilt lahutamatu, ainult loogika varal analüüsitava üksuse. Sõnade eraldikirjutamine lauses pole nii siis põhjendatud foneetiliselt, vaid kuulub erisõnul nimetatavaid erimõisteid eritleva loogika arvele. Vanad pärgamentkäsikirjad oma sõnavahedeta kirjaviisiga seisavad palju ligemal kõneldava keele reaalsusele kui meie-aegne kiri.

Sellise sõnavahede-eraldamise ebamäärasusega lauseis seletuvadki järgnevad näited kahe naabersõna vahe segimineku st, mille tõttu eelmise lõpphäälikult on saanud järgneva alghäälik.

1. ingeri *nasse* 'saadik, -ni'

sõna on esitanud V. P o r k k a, Über d. ingrischen Dialekt l h k. 129, Soikkolast. Kõrvuti sellega esineb Hevaal *assek* sama postpositiooni funktsioonis, mis ilmesti vastab soome sn. *asti* (*kylään asti* 'külani', *tähän asti* 'seni, sest saadik' jne.). *nasse* kujusse on kandunud alati tema eel käiva illatiivi *-n*.

2. soome *nakka* 'kerijalg',

Lõnnrotilgi puuduv murdesõna kagusoomest, nn. Karjala Maakaelalt (mag. L. Hakulise sõnakogude järgi Sakkulast). Tavalisem selle kõrval soomes on samatähenduslik liitsõna *kerinakka* (tõlgitult õieti 'keri-eit'). Eelmiseks osaks on *-in-* tuletislik deverbaalnoomen (eestiski harva esinev: *keri-laud*, *suri-lina*, *pani-paik*), mille *-n* on siirdud järgmise osa algusse.

3. karjala *-noalañe* '-näoline, -sugune'

esineb lõuna-karj. alal A. G e n e t z i järgi (TVKK): *kaiken-n.* 'kõiksugune', *min-n.* 'missugune', *ühen-n.* 'ühesugune, -sarnane'. L. K e t t u s e käsikirjalises karjala k. ainestikus leidub see sõna ka Tungut'i külast ülestähendatuna: *kaiken-nualañe* 'kõiksugune'. G e n e t z i temaga rinnastatud põhjakarj. *noala* 'lõuapära, põsenukk' on kas fiktiivne (?) mainitud teadlase poolt eesitatud adjektiivist abstraheeritud substantiiv või keeles endas adjektiivivi põhjal moodustunud

1) Kirjaviis mõnes suhtes minust olenematu.

hiline substantiivabstraksioon, sest sugukeelis ega üldisemalt karjalaski ei näi teda esinevat. Seda huvitavam on selle kõrval põhjakarj. (Genetzi järgi) *kaiken-oala*ne id, vrd. ka Tveri karj. evangeeliumitõlkes (Suomi II, 4 j., 12) IV ptk. 24 s. *kaiken-ualazissa tavdiloisa* 'kõiksugustes tõbedes'. Viimane sõnakuju (<**ā(l)lainen*) tundubki algupärasem olevat *n*-algulisest. Karjalas esineb *alla* 'all, alla' kujuga paralleelselt pikavokaalne teisend *oalla-oala* lõunakarj. (vt. TVKK). Loomulik, et sellest saadi ka *-inen* tuletisega adjektiiv (vrd. sm. *-alainen*, eesti *-alune*), mis alati genitiiviga bahuvrühise liitununa viimaks genitiivi *-n*-lõpu kandis endasse üle.

4. liivi *noùk* 'Niederung, Thal; hinunter, hinab' on atesteeritud F. J. Wiedemanni liivik. sõnaraamatus Kuramaalt lääne-liivi (P) ja Liivimaa Salatsi murdesõnana. Praegune elav keel seda sõna (mag. O. Loooritsa järgi, kes eitab ka tema läti keelest laenamise võimalust, ja prof. L. Kettuse käsikirjalise liivi sõnastiku järgi) ei tunne. Kettunen on mainitud kohas täie õigusega rinnastanud temaga sõna *siùnoùk* 'anus'. Arvesse võttes liivi rudimentaarselt oma genitiivi *n*-i säilitanud liitsõnatüüpi nagu näit. äsjaesitatu või *pānoùk* '(riide) pea-auk', võib oletada mingi genitiivse liitsõna, näit. **mānoùk* 'maa-auk', kunagist olemasolu, millest *n* abstraheriti orgu, madalikku tähendavasse sõnna *noùk*.

Kõne all olnud nelja juhuse mõistmiseks peab arvestama lausefoneetilise lõpp-*n* kadu vastavais keelis resp. murdeis: teatud häälikute järgnedes ta on kadunud, teistel juhustel taas püsinud (eriti vokaaliga algava sõna ees). Kadujuhused on saanud üldisemaks või koguni üldiseks, sellepärast on rudimentaarseis *-n*-i püsimise juhuseis loogiline kahe ligidaselt liitunud naabersõna eritelu etümoloogilise teadvuse kõikumina lüües takistunud. Nõnda peale genitiivi üldiselt vokaalilõpuliselt saamist liivi liitsõnus, kus leidub veel vana *-n*-i, kuulub see loomulikult kõneleja teadvuses liitsõna järgosale. Samuti on ing. Soikkola illatiivis *-n*-i algselt lausefoneetiline kadu üldistatud (V. Porkka mainitud teose lhk. 62—3: *maaha* 'maha', vrd. sm. *maahan*, *aittaa* 'aita', vrd. sm. *aittaaan* jne.) ja postpositsionaalses terminatiivkaasuses kivilinenud *-n*-i keeletarvitaja instinkt kandis üle illatiivi lõpust sellele järgneva *ast*-partikli algusse. Sakkula *nakka* (<*keri.nakka* <*kerin.akkā*) mõistmiseks võrreldagu sama murde *annipū* 'reheahmis-puu', *istutila* 'istmekoht', *nistilina* 'ninarätik (õieti „nuuskerätik“) jm.; *-n*-i lausefoneetilise kao pea täielise üldistamiseni jõudnud käsitelu kohta

vt. näiteid L. Hakuliselt Virittäjä 1924, 38—43 (*paju urpa* 'paju urb', *koira virka* 'koera amet' jne. — siiski *rikka^on_o* 'rikka on'). Arusaadavalt siis *kerinakka* sõna eriosade analüüsis juhtus eksitus, kuna algselt *-in-lõpulis* (sm. *anninpuu*, *istuintila*, *niistinliina* jne.) noomenid käsitati *-i-lõpulisiks* ja *n* ta haruldase püsimise juhusel sõnas *kerinakka* tajuti liitsõna teise poolde kuuluvaks. Karjala lõpp-*n* praeguse edustuse juures (genit. *-n* on seal alal, kuigi *-n-i* kadu paljudel muil juhuseil; vt. H. Ojansuu, Karj.-aunuksen äännehistoria 67—69) pole *-noalaⁿe* just sama kerge eelmiste kombel lausefoneetikaga seletada, kuid tuleb arvestada, et erine *-n* algselt lausefoneetilise püsimise ja kaojuhuste kindlat differentseerumist karjalas pidi olema *n*-liste kõrval ka *n*-kaolisi genitiive, milledest jälle välja minnes *-n* üle kandmine järgneva kindla bahuvrihiliite-sõna algusse on hästi mõistetav.

Lõppeks veel üks kirjandusest silma puutunud sõnavahesegimineku juhused. K. Krohn on Finnisch-ugrische Forschungen'ides XVI, 180—9 soome muinasusulise nimetuse *Ägras*, *Ägröi* tuletanud liitest *Pyhä Gregorius*. Kui see ühendus on lõplikult paikapidav, on meil siin tegu koguni sõna lõppvokaali kandumisega järgsõna algusse: *pühä gre-* > *püh.ägre-* > *ägre-*.

Julius Mägiste.

Lutsi eestlaste vanasõnadest.

Vanasõna, mõistatus või kõnekäänd muutub ja vahetub nagu raha eririikides ja eri-ajajärkudes. Uurimistöös ei tule nende sisuline väärtus arvesse. Seal on nad kõik ühekallidused ja tähtsad uurimisobjektid.

Kagu-Lätimaal asuvate Lutsi asunduse eestlaste vanasõnu, nagu üldse eesti asunduste sõnalist vaimuvara, on senini dr. O. Kallas kogunud ja avaldanud ajakirjas Suomi III, 12 „Lutsi maarahvas“, eritrükk, lk. 134, kokku 22 Lutsi vanasõna. Kahjuks on teadmata, kust vallast, külast ja kellelt need vanasõnad on üles kirjutatud.

Möödunud jõuluajal Lutsis vanasõnu üles kirjutades selgus, et kõrvuti muu vana luule ununemisega on seal vanasõnade oskus uussõnadega vahetumas. Näiteks Tati (Seene) külas ei teadnud vanake Borbul (Ignati ema) vanasõnadest midagi, tunneb aga muidu rahvaluulet ohrtrasti. Isidor Grabovski (venestunud lutsi eestlase) vanaema teatel on Väiku-Piisa külas muiste teatud palju vanasõnu, aga nüüd „tiiä õi! olõ õss!“

[Mõistatustest olid Väiku-Piisa külas Nerza vallas praeguseni sagedasti tarvitusel dr. O. Kallas'e järele nr. 19, 21, 26, 29, 36, 39, 41, 43, 45—47, 53, 54, 59, 62, 66 j. t. P. Voolaine teatel tundvat Jaan Herman kõik dr. O. Kallas'e mõistatused peale 5, 6, 12, 19, 20, 22. Põlde vallast Kirbu külast pärit olev Agata Jakimenko tunneb kõik peale mõistatuse nr. 12.]

Kui pikapeale eseme suhtes jutule saadud, selgus, et tuntakse mitmeid dr. O. Kallas'e avaldatud vanasõnadest. Väiku-Piisa külas Nerza vallas tunti dr. O. Kallas'e järele nr. 3, 8, 11, 13, 18, 19, 20 ja variantidena 15, 17. P. Voolaine teatel tuntakse Põlde vallas Kirbu külas nr. 4, 9, 15, 16, 17, 18 ja variantidena nr. 2, 11, 21.

Siin ilmuvad üksikud P. Voolaine ja allakirjutanu korjatud vanasõnad, mis dr. O. Kallas'e raamatus puuduvad. Nendest vanasõnadest on üles kirjutatud nr. 4—5 Nerza v. Väiku-Piisa kl. Borbulilt ja P. Voolaine kaudu nr. 6 — Viktor Strump'ilt, arvatavasti Tati kl., kõik teised Agata Jakimenko'lt Põlde v. Kirbu kl.

1. Hunt suur hoolõmiis, vanamiis — peremiis.
2. Keelel olõie luid.
3. Kiil pehmen paag'an maka.
4. Kohe üt's lät's, sinnä kõõ läävä!
5. Kui muud pere(d), sääal muud kuulja, kui olõ õi peret, nii olõ õi kuuljatki.

¹) 6. Kүүndlepäiv külmä sälä är murd!

7. Leib olõie minnij; kiisla olõie imä.
8. Lämmi vezigi püzüie keele pääl.
9. Pakõit soest, läät kahru pääle.
10. Sõnni nahk orrõhn hirn.
11. Turakut tüü salis (vanasõna Lutsi muinasjutust).
12. Vana leib, suul unõhudutas (muinasjutust „Peremiis ja vanaks jäänud loomad“).

Eesti joomasõnadest tunnevad Lutsi asunduse eestlased (Eesti Kirj. XIX, 557—565 järele) 98²) täpsat vastet või teisendit, kuna tundmatuid oli 52 joomasõna: nr. 2—5, 12, 17, 20—22, 25, 27, 29—31, 33, 45—47, 60, 62, 70, 72—74, 80, 81, 87, 93, 96, 104, 106, 109, 113, 114, 116, 117, 120, 122, 124, 128—130, 133, 135—137, 143—146, 148, 149. Kokku võetud on teated neljalt kontrollialuselt objektilt.

1) Kүүndlepäiv lätl külmä lüä lahki. Rápina kih.

2) See arv on selgunud esimestel küsitlemistel ja võib hiljemini muidugi muutuda. Siit järeldame üldiselt eesti joomasõnade vanadust, millest lähemalt teisel.

Nerza vallast: Anton Zagorski (Mägize kl.), Ignat Bul (Mägize kl.), Pärtrul Bul (Tati kl.) ja taluperemees Salimon (Kreegi kl.). Küsitlemisel tuli ilmsiks Lutsis erinevaid teiseid ja ainuesinevaid joomasõnu:

1. Baaba (~imä) juubunu, sis latse ikva!
2. Baaba juu õi nii juubunus kui puizi.
3. Ezi käüles kui san't nartsusärgigõ, a kõrtsi vii raha. (Eesti Kirj. XIX 558, nr. 11.)
4. Hukka lätt humalõst ei hüäst linnastõst. (E. Kirj. XIX, 561, nr. 86.)
5. Juujal tare nulgalda, juuja latse kübärälda.
- ¹⁾6. Juujal um nõlli silmä, ehk: juujal laia silmä, ehk: j. lai(a) ilm. (E. Kirj. XIX, 559, nr. 43.)
7. Jõvva õi mii käe tüü nii tetä kui mii üt's (mii) lõõr vöö är lõssenda. (E. Kirj. XIX, 560, nr. 60.)
- ²⁾8. Kat's näütäs.
9. Ku peremiis and, va juvva^c!
10. Midä inämbä viina juu, tu kur'embast lätt.
11. Nigu pinil kivilaudu lakmist um rassõ maha jättä, nii joodikul viina.
- ³⁾12. Olu tettu miiste juvva^c, a kali naistel kalatsit.
- ⁴⁾13. Perzega peezüdi kõrdzi pingi^c, ehk: joodik um kõrdzi pingi peezütäjä, ehk: kõrdzi pingi^c lämmä.
14. Sa õi miis, kui viina juu õi! ehk: kui viina juu hõste, tori (siis) olõ miis.
15. Ti kõik kõnõlõd ümbre juumise, a ütski kõnõlõ õi ümbre kanahemize. (E. Kirj. XIX, 561, nr. 72.)
16. Tori juu ja tüüd tii õi, sis Jummal' anna õi!
- ⁵⁾17. Viinaklaazi upus inämb inemisi kui mierre. (E. Kirj. XIX, 562, nr. 131.)

1) Latgallia läti murdes tuntakse: „Pijana macis aizlitas“ (=joodikul silmad tursunud). Nerza, Ludza.

2) „У него въ глазахъ двоится“ — Даль, Пословицы русскаго народа, Напутное XXIV. Siin on selge näide, kus ühesuguste asjaolude tõttu kahes erimaa rahvaste keeles on tekkinud ühesugustel joodiku läbielamistel võimalikult ühesisulised vanasõnad. (V. üldisi kirjanduslikke joomasõnu: F. F. Lipperheide, Sprichwörter-Sammlung. München 1909, lk. 9, 48, 65, 69, 301, 302, 878—880, 881, 882, 994—1000, 1001.)

3) „Lili alü, neilii misä“ (= suured õllele, väikesed taigale [kalatsile]), Treiland, nr. 42. Samuti esineb Latgallias.

4) Venes: „Смоляные лавки, писаные санки.“

5) Lätis: „Glazé nūslīkst vairāk laužu, ne kā jūrā“ (= klaasi upub enam inimesi kui merre), Treiland, nr. 392; samuti Latgallia läti murdes. Teisi lätiga sarnaseid joomasõna-ühendeid leidub allakirjutanu kirjutises: „Sakamvardu petišana un sakamvardi par dzersanu“, Rīga.

18. Üten vaačnan olõ õi katte sorti olut. (E. Kirj. XIX, 563, nr. 147.)

Üleskirjutused on Nerza vallast Mägize kl., välja arvatud P. Voolainelt saadud nr. 11, 13, mis Põlda vallast üles kirjutatud: esimene Kirbu kl. Jeesp Jakimenko'lt (38 a. v.), teine Agata Jakimenkolt sealtsamast. Need teated vajavad täiendamist Lutsi asunduse Põlda valla ja eriti Alulinna eestlastelt.

Elmar Päss.

Koidula luulekogu ilmumise puhul.

Et kõik Koidula laulud selles kogus koos ei ole, seda näeb kohe see, kes Koidula töödega tutvust on teinud. Rääkimata Koidula käsikirjadest nimetame siin selle poolest ühte ja teist.

Adam Peterson teatas „Oleviku“ toimetuses, et temal on üks laul, mille Koidula oli tema vennale saatnud, kui see, P. Peterson, oli sunniviisil Venemaale elama saadetud. Kus on see laul nüüd?

Kui A. Pert hakkas oma pühadealbumeid välja andma, oli ühes nendest senini tundmata Koidula laul ära trükitud. Ehk teab keegi ütelda, kust A. Pert selle laulu sai?

Enne trükitud Koidula lauludest, mis sellest kogust puuduvad, võiks nimetada „Tagasi“ (Teie õitsel, lilled, lubas Arm mull' tulla tagasi jne.), peale selle veel paar salmikut.

Aga mitte ainult seda ei tule küsida, kui palju Koidula laule sellest kogust puudub, vaid ka, kas on need kõik Koidula laulud, mis selles kogus on. See küsimine näib iseäralik olevat, aga üsna ilma põhjata ei ole ta mitte. Nagu teada, oli ka Koidula vend Harry Jannsen luuletaja ja on üsna ilusaid laule kirjutanud, mida küll maksaks veel koguda ja välja anda. Harry oli oma õe juhatusel kirjanikuks arenenud ja õe luulekeele mõju on tema lauludes näha. Kui laulul nimemärki juures ei ole, on vahel raske ütelda, kumma töö see on.¹⁾ Võtame näiteks „Eesti Postimehes“ ilmunud laulu „Tule nüüd“ (Mu neid, kui taeva tähed Ju üles jõuavad jne.), millel mingit nime ega märki juures ei ole. Harry Jannsenil on ikka viisiks olnud oma laulusid mingi märgiga tähendada, aga Koidula on

1) Sellest olen enne kirjutanud ajakirjas „Aika“ 1918, „Koidulan kirjailijatoiminnasta“.

oma töid sagedasti ilma märgita avaldanud. Selle laulu sisu sünnib küll enim selleaegsele Harryle kui Koidulale, aga see võiks ju ka vanematest käsikirjadest pärit olla. Teine küsitav laul on „Kogutud luuletustes“ 59. lhk.: „Kase varjul kogemata“. See laul on ilmunud „Eesti Postimehes“ „H. J.“, nii siis Harry Jannseni nimemärgiga. „Kase“ asemel on seal „kõivo“. Isegi sel korral, kui sellest laulust Koidula käsikiri peaks olemas olema, jääb see võimalus, et Koidula on venna laulu parandanud.

Üks soov ärkab meelde Koidula luulekogu vaadates, nimelt see, et kus võimalik, laulude juurde aastanumber oleks tähendatud. Mõnest laulust ei saa ilma aastanumbrita õieti arugi.

Vahel ei või mitte ütelda, et laul oleks kellegi järele ehk ainetel luuletatud, ehk küll luuletaja kuskilt äratust on saanud. Näit. lauluks „Ei jäänud“ (33. lhk.) on äratust annud Kõleri maalitud pilt surmaunest ärkavast Eestist. Laul „Eesti kotkas“ (39. lhk.) on sündinud Linnutaja laulu mõjul. „Eestimaa“ (2. lhk.) näitab Hoffmann von Fallerslebeni mõju (näit. „Laula!“ meelitas mind võõras neiu. H. v. F.: „Singe!“ sprach die Römerin), niisama lause „Mu isamaa on minu arm“ (H. v. F.: Mein Vaterland ist meine Braut), „Eestimaa, Eestimaa“ (H. v. F.: Deutschland, Deutschland), ilma et need Koidula laulud sellepärast oma algupärasust kaotavad. „Isamaast ikka“ (10. lhk.) võiks nii sündinud olla, et keegi Koidula tuttav naljatades niisuguse märkuse tegi, vahest rohkem armastuselaule soovides. Ometi on Hoffmann von Fallerslebeni laulus „Frage und Antwort“ pea sedasama laadi mõte. See on hiljemini ilmunud kui Koidula laul. „Eestimaa, mis veel sull' antud“ jne. (52. lhk.) on nii kui Runebergi „O fosterland, vem spanar dina öden“, ehk küll Koidula vaevalt sel ajal Runebergi laule tundis.

„Kogutud luuletuste“ redaktsiooniline korraldus on J. Bergmanni oma, üteldakse sissejuhatuses. Selle järele tuleb arvata, et olemasolev käsikiri ka Bergmanni lõplikku redaktsiooni ei näita, sest tema teatas ju omal ajal lehtedes, missugustesse liikidesse tema laulud oli jaganud. See liigitus (riimitud pealkirjadega) oli parem kui praegune.

„Looduselevuste“ sekka pandud „Kukkus tähti taevast“ kuulub kahtlemata isamaa-laulude sekka, sest selles jutustab Koidula oma kõrgelennulisel viisil rahva juhatajate sünni. Isamaa-laulude sekka paigutatud „Kostus“, mis Koidula enese kohta käib, tuleks parem mõnesuguste laulude liiki asetada. Armastuselaulude seas olevad

„Rahutu“, „Mu süda“ ja „Õnnis“ võiksid niisama hästi „Heitlustesse ja vaigistustesse“ kuuluda ja selle asemel näit. „Armua kaenlas“, „Saeveski“ ja „Südame põhjas“ armastuselauludesse. Viimaksnimetatud laulust (110. lhk.) näeme Koidula põhimõtteid armastuselaulude avaldamise asjus.

Mõtted võivad lahku minna mõningate sõnade parandamise küsimuses. Nägin ühte Tartus (vist Schnakenburgi juures) trükitud „Kalevipoja“ väljaannet, milles Kreutzwaldi keelt niiviisi oli püütud parandada, et näit. sõna „argipäev“ oli „äripäevaks“ muudetud. Seda laadi muutmist ei tohi lubada. Kui Koidula riimib „kuimas“ ja „tuimas“, siis ei oleks vaja eelmisele mitte v vahele lisada, sest „kuimas“ on kirjutatud Pärnu murde järele. Koidula ei ole ka vist, vähemalt esialgselt, mitte kirjutanud „tänav“, vaid „tanav“, nii kuidas Pärnumaal räägitakse ja kuidas see ka algupärasem ning õigem on, sest ä on tulnud sinna muudest samasugustest sõnadest (täna, tänavu) ja on rahvakeeles võrdlemisi vähestes paikades kuulda. Ehk teab keegi ütelda, kas on Kreutzwaldi ja tema järele ka Koidula tarvitatud „kaitseval“ (s. o. kaitset), „niiskeval“, „õitseval“ rahva suust saadud või Kreutzwaldi tehtud? „Naroova“ (171. lhk.) näitab vene mõju ja oleks soovida, et seda nime vähemalt mitte kahe o-ga ei kirjutataks, sest eesti nimedes ei ole rõhk mujal kui esimesel silbil. Venelased tarvitavad küll vahel päris eesti nimeski valerõhku, näit. Neva, Nõva on neil Nevaa. Laulus „Vesi“ (142. lhk.) on Koidula ise kirjutanud „piin'pisaril“ ja „lain'süle“, nii et muutmist vist, nagu paiguti mujalgi, ära kirjutuse või trükiveaks tuleb lugeda. Koidula enneilmunud lauludes on vahel palju trükivigu, mis mõtet kipuvad muutma, nagu Koidula ise Kreutzwaldile kaebab. Laulus „Kustus“ on ajalehes trükitud „kännast“ ja selles luulekogus „kännust“, aga mõeldud on vist „kannast“ (kand, kanna).

Mõnes paigas tuleks ka tähele panna, et Koidula vahel tsensuuri pärast teist sõna on tarvitanud, kui ta oleks tahtnud. Näit. 7. lhk. lauses „Lääne ja põhja poolt kogumas kou“ mõtles Koidula vististi „põhja“ asemel „ida“.

Y. Virula.

Eesti algupärase romaanide võistlus.

Kirjastus-osaühisus „Loodus“ Tartus kutsub seega eesti kirjanikke rikastama meie jutukirjandust uute väärtuslike

algupäraste romaanidega ja saatma neid sellekohasele võistlusele, jättes seejuures autoreile vabaduse aine valikus kui ka käsituslaadis. Romaani all tuleb siin mõista tööd vähemalt ses ulatuses, mis meie oludes on romaani piiriks välja kujunenud.

Romaanivõistluse tingimused on järgmised:

- 1) Käsikirjad, mis ei vasta eeltähendatud romaanimõiste nõudele, jäävad võistlusest kõrvale.
- 2) Võistlusele saadetud tööde seast tulevad hindamisele üksnes niisugused romaanid, mis senini veel pole paljundamise teel avalikkusele tuttavaks saanud.
- 3) Tööde vastuvõtmise viimseks tähtpäevaks on 1. juuli 1927. a.
- 4) Võistlusele tuleb tööd saata aadressil: Kirjastus-osaühisus „Loodus“ Tartus, Vana tän. nr. 1, omas majas. Töö kui ka sinna juurde lisatud ümbrik kandku mingit ühist varjunime või märgusõna, kuna autori enese täielik nimi ja aadress sisaldugu mainitud suletud ümbrikus.
- 5) Läbivaatamisele tulevad ainult selgesti käsitsi või masinal kirjutatud käsikirjad. Segaselt kirjutatud käsikirjad võivad läbivaatamata jääda ja saadetakse autorile ümbrikus leiduval aadressil tagasi.
- 6) Auhinna-komisjoni moodustavad: A. Alle, A. Jürgenstein, Fr. Tuglas ja J. V. Veski.
- 7) Auhindadeks makstakse 120 000 marka —: 60 000 mk. — esimeseks, 40 000 mk. — teiseks ja 20 000 mk. — kolmandaks auhinnaks kolmele võistlusel parimaks tunnistatud käsikirjale. Kirjastusele jääb õigus avaldada neist auhinnatud käsikirjadest 20-protsendilise autorihonorariga esimene trükk, mille suurus kokkuleppel autoriga kindlaks määratakse. Järgmiste trükkide avaldamiseks on kirjastus-osaühisus „Loodusel“ eesõigus. Samuti on kirjastus-osaühisus „Loodusel“ õigus sellekohasel kokkuleppel autoriga kirjastada ka teisi võistlusest osavõtnud ning trükkimiseks kohaseks tunnistatud käsikirju.
- 8) Auhinna-komisjon algab oma tööd kohe esimeste käsikirjade saabudes, ja avaldab oma otsuse 1. oktoobriks 1927. a. Enne seda tähtaega ei pea kirjastus võistlusest osavõtjatega mingit kirjavahetust, peale p. 1., 2. ja 5. mainitud käsikirjade tagasisaatmise.

Tartus, 11. märtsil 1926. a.

K. O.-Ü. „Loodus“.

Kirjanduslik ülevaade.

Murrang. Albert Kivikase romaan. „Odamees“ (Carl Sarap) 1925. 186 lhk. Hind 300 mk.

Läinud aasta lõpul ilmus Albert Kivikaselt („Odamehe“ — Carl Sarapi kirjastusel) „Murrang“, esimene romaan triloogiast „Jüripäev“, nagu raamatu nimilehelt näha. Lugeses selgub, et „Murrang“ on põhjalikult parandatud, paiguti lühendatud, paiguti täiendatud, paiguti suuresti muudetud sama kirjaniku romaan „Jüripäev“, mis ilmus aasta viie eest. See romaan huvitas omal ajal arvustust enam algaja kirjaniku julge katsena kui õnnestunud teosena. Aga temperamentlik ja sõjakas Kivikas ei lasknud end heidutada, ja pärast ebaõnnestunud katset psühholoogilise romaani alal („Ristimine tulega“) pöördus ta tagasi „Jüripäeva“ aine juurde, käsitledes seda veel kahes tähtpäeva-romaanis: „Jaanipäevas“ ja „Mihklipäevas“. Nüüd kavatab ta nähtavasti need kolm romaani triloogiaks ühendada ja neis pildi anda suurest „Jüripäevast“, mil üks osa meie maata rahvast oma saunahurtsikutest või moonakamajadest võis lahkuda ja omale maalapikesele elama asuda; mil tekkis uus rahvaklass — asunikud, uus, tõusev klass, kelle poole meie põllumees, kohaomanik, „maaliit“, vaatas võõrastuse ja umbusaldusega. Igatahes väga tännulik aine suure sotsiaalpsühholoogilise romaani jaoks.

Mõne aasta eest kirjutas Kivikas terava artikli „lüürlise šokolaadi“ vastu, mida meile siurupäevil nii ohtrasti serveeriti; ta soovitas, et kirjanikud selle imala maitseaine asemel „toitvat karbonaadi“ pakuksid, ja ruttas seda oma realistlikkude romaanide näol lauale kandma. Oleme juba varemini, „Jaanipäeva“ või „Mihklipäeva“ puhul tähendanud, et see „karbonaad“ on küll vägev ja mahlakas, aga vähese kokakunsti-teadmiseiga valmistatud.

Nüüd, kus ta meile „Jüripäeva“ vastselft küpsetatult „Murrangu“ nime all esitanud, on meil võimalus tähele panna, kui palju ta „karbonaadi“ valmistuses on täienenud ja arenenud.

Peategelased „Jüripäevas“ ja „Murrangus“ on needsamad: Tuhkja pere- ja saunarahvas, ainult peremees Peet on nüüd Madi-seks ristitud. Kaks vaenulikku ilma seisavad teine teise vastas, viha ja põlgus mõlemil südames, teisele toeks jõukus, teisele lahutamatuks kaaslaseks vaesus ja viletsus. Saunarahvas ei leia mingit pääsu peremehe orjamisest, pererahvas ei taha põlatud, aga kasulikke orje kuhugi lasta. Pererahvas kogub vara, saunarahvas aitab seda koguda, produtseerib selle varanduse kaitsjaks mehi — üks poeg on sauna-Jaagul Riia all langenud, teine langeb nende vastu võideldes, kes siia jõukate varandust jagama tahtsid tulla, kolmas võitleb valgetega, kuigi südames neid ei salli; aga hulk vähemaid on Tuhkja saunast veel tulemas, nii et peremehed rõõmuga sinna-poole võivad vaadata: kasvab karjalapsi ja töörahvast.

Üldmulje „Murrangut“ lugeses on see, et Kivikas on sotsiaalse elu vaatluses küpsemaks saanud, et teda ei veetle enam nõnda palju elu kirjud pildid piltidena, et ta otsib neist mõtet ja katsub neisse mõtet asetada.

„Jüripäev“ algab lõbus-koomilise pildiga Tuhkja Märdi kosja-sõidust, millele järgneb varssi pikk, veerandsaja-leheküljeline, pulmakirjeldus. Need enim kergesse külajuttu kui tõsisesse ühiskondlikku romaani sobivad peatükid on Kivikas „Murrangust“ välja heitnud; ta viib meid otsekohe Tuhkja sauna, sinna Eesti maaproleta-

riaadi tüübilisse viletsusepessa, kus Jaaku-Krõõta, hoolimata uskmatusest, prof. Rahamäe teooria kiuste, kolmteistkümme last „vorpinud“; ta uputab meid vaenulik-rahutusse meelega, mis valdas meie vaesema rahva märtsi- ja oktoobrirevolutsiooni päevil ja punaste vastu võitlemise ajal.

Sotsiaalse murrangu kirjeldus, mis „Jüripäevas“ kõrvalisel kohal, on „Murrangus“ esiplaanile asetatud. „Jüripäevas“ hukub teise vaenulise laagri esindaja, rikka Tuhkja peremehe poeg Märt õnnetu juhtumuse tagajärjel, „Murrangus“ — kui „kuradi maaliit“ sauna-Jaani käe läbi. Säärast lõppu on kirjanikul tarvis algusest peale ette valmistada, põhjendada. Märt on suure ilmasõja ajal valge pileti saanud, saunarahva arvates muidugi raha abil. On teisi terveid perepoegi külas koju jäänud. Hoopis teisiti on lugu kehvikutega: „Veede Juula poeg läinud tahtma ka valget piletit, küll teisel lapsest saadik pahem käsi ainult kolme sõrmega ja teine silmgi vist vigane, aga ei saand, sündis püssi alla küll. Ja oskasid tappa teise ära veel kah...“

Mõni perepoeg, kes „suure sõja ajal“ veel kuskil moonalaos teenis, on nüüd Eesti valitsuse ajal kui ajapikendusemees kodus. Mis ime, kui vana sauna-Jaak neist ja sarnaseist asjust oma järelduse teeb: „Kõik üks kuramuse maaliidu suguvõsa, istuvad oma varandusehunniku juures ja teised kaitsku muudku seda punaste eest! Näi, see raha ikka nüüd veel vägevam kui Vene ajal...“

Kivikas rajab „Murrangus“ laia ja sügava alusmüüri suure sotsiaalse romaani jaoks. Saunarahva elu „polnud midagi muud, kui peremehe orjamine hommikust õhtuni; see must leib, mida nad sõid, ei kaalund üles kaugeltki seda verevaeva, mis oli nähtud selle saamiseks. Iga moodi osati kõõpida neid, nende higi ja töövaev ei maksnud ju midagi.“ Peremees on saunikule sooääred ja rabarinakud harida annud, ja mis ta sealt „kõrdisarnasest pinnast“ välja nõiub, selle peab peremehega pooleks jagama. Teeb ta rohkem tööd, on see peajasjalikult peremehele kasulik. Nagu nõiamüür ümbritseb viletsus saunikut ja temast saab „aastate kestes laisk ja salaviha põdev sulane...“

Aknast välja vaadates näeb aga Jaak rikast Tuhkja talu, kuhu oleks nagu kogutud „kõik küllus ja lahe elu“, „siia sauna aga jäetud vaesus ja viletsus“.

Meie ootame nüüd, et kogu selle saunarahva ellu tuleb suur murrang; aeg on täis saanud, vaesemale kihile on rahuldust lubatud, nende lootusi näib võimata olevat täiesti maha matta.

Aga seal kaldub kirjaniku huvi kaunis järsku suurelt murrangult sotsiaalses elus romaanelikudele suhetele Jaagu poja Jaani ja Tuhkja noore perenaise Anna vahel. Need suhted on ammu alanud, juba koolipõlves. „Jüripäevas“ on neid ainult puudutatud, „Murrangus“ tuuakse aga rida pilte endisest sõprusest, ühe sõnaga — rajatakse see armulugu kindlale alusele ja jätkatakse siis hoolega tema arendamist, vahetevahel peatükke kollektiivse peategelase — saunarahva — vabanemisloost andes. Need peatükid moodustavad aga parema osa romaanist. Meie jälgime põnevusega, kuidas Tuhkja saunas oktoobrirevolutsiooni järel tekivad lootused parema põlve ja peremehe-orjusest vabanemise peale; kuidas Jaagu senini „sõnakuulelikus sulasehinges osutuvad korraka varjat küüned“; kuidas tekib „jupike iseteadvust ja lausa vihagi ta alandlikku olekusse“; kuidas need lootused okupatsiooniajal vette langevad, aga võimsalt

jälle idanema hakkavad, kui iseseisvuse-sõja lõpul lehed mõisate jagamisest sõnumeid toovad. Nüüd ähvardab senine alandlik Jaakki mässu tõsta, kui jälle maad ei antaks. Ta käib nüüd lähedal Lee-meti mõisa väljal kõndimas ja oma tulevasesst maalapikesest ilusaid unistusi unistamas. Kui paljud meie maata inimestest pole tol ajal seesuguseid unistusi unistanud, kui paljudel ei ole nad täide läinud, kuigi vahest natuke teisiti!

Jaak on üks neist õnneliketest, kes liisutõmbamisel maatüki saab, ja nüüd võtavad tema unistused reaalsema kuju. Ta näeb lauta sigivat teise lehma, talli teise hobuse, karja rohkem utekesi; aita koguneb teri müümiseks, sahvrise võinael ja seasink linna viimiseks.

Suur vabanemistund läheneb Jaagule, tal on oma maalapike, aga puudub oma ulualune. Ta ütleb oma saunakoha peremehele üles, aga sauna jääks ta veel elama, kuni enesele hurtsiku jõuab ehitada, kuni ehitusmaterjali või laenu antakse. Siin katsub Tuhkja Madis tulevast asunikku igasuguste kavalustega veel orjastada, nurub tema maatükki enesele rendile, pakub talle saunakohta kergemal tingimusil. Aga Jaak ei lase end enam siduda ja lahkub jüripäeval Tuhkja Egiptusest. Muidugi ei pääse ta kohe Kaananisse, ta peab esimese suve moonaka kõrvalisena elama, kuni enesele savist onnikese peavarjuks on ehitanud.

Me näeme teda viimast korda ta katuseta uues majakeses, kus ta armastuses juttu ajab iga uksepiidaga, laetalaga ja aknatripiga.

Üldse jätab aga kirjanik pärast jüripäeva saunarahva ja sellega ühes „Murrangu“ peamotiivi unarusse, näitab meile vähe tema esimest suve oma maa lapikesel ja esimeste raskuste võitmist.

Esiplaanile on nihkunud Jaani ja Anna romaan. Jõulu eel on Jaan nädalapäevad Tuhkjäl viibinud, endised suhted Annaga on soenenud; ühes saadetakse öö mööda ja selle tagajärjed on suveks juba nähtavad. Kirjanikul on rohkesti tegemist Anna hingeeluga, kes endist armsamat, tugevat ja mehist sauna-Jaani nähes oma mehe ümber hindab, tema „sandiks“ tunnistab. Kui siis viimaks Märt koju tuleb — Jaan on jõulust saadik jäljetult kadunud —, lahenduks ehk kõik vaikset, Anna lepiks „sandiga“ ja Jaani poeg saaks Tuhkja pärijaks. Igatahes ei lase kirjanik „Murrangus“, nagu „Jüripäevas“, Annat ennast oma „pattu“ tunnistama hakata. Seda teevad nüüd külanaised. Lahendus läheneb, eelmised peatükid lubavad eeldada, et see lepitav ei saa olema. „Jüripäevas“ mattub Märt teeparandusel liivaveo juures sisselangevasse liivaauku ja sõjavangist koju tulev Jaan võib takistamatult Anna ning oma lapse juurde minna ja sinna vist ka jääda. „Sest sulasest saab peremees,“ kahe suure koha, Tuhkja ja Härma peremees.

See juhuslik ja vanamoeline lahendus ei ole Kivikast nüüd enam rahuldanud. Võitlus, mis kahe vaenulise leeri vahel, Tuhkja sauna ja Tuhkja pererahva vahel aastakümned kestnud, tuleb siin mingile lõpule viia. „Kuradi maaliit“ on Jaani mõrsjagi enesele võitnud; sellepärast lastakse Jaani „maaliidule“ kätte maksta. Koju tulev Jaan kohtab Tuhkja teel Märti ja kutsub ta pikema jututa rüütlikult võitlusele: „Tappa tahan anda sulle keretäie, tule maha vankrist ja viska kuubi!“

Meeleheitlikus võitluses jääb „maaliit“ alla, saunarahva esindaja kägistab ta. Sellega otsustub aga ühtlasi Jaani enese saatus: „Kas viisid ta jäljed soolaugastele või punasele Venemaale — kes teab!“

Muidugi ei puudu sel armuromaanil, mis „Murrangu“ teisel pool-
tel domineerivaks saab, oma sotsiaalne tagapõhi: Jaani-Annast takis-
tavast abellumast „seisuste vaheseinast“. Oktoobrirevolutsioon töö-
tab neid lammutada: Jaan ilmub kui mõisate ülevõtja uhkeks Tuhk-
jale, punane side käel, püss risti seljas. Ta ootab Annalt nüüd
väärilist vastuvõttu. Selle asemel nimetab Anna tema tegevust
„röövimiseks“ ja isa võib omalt poolt nüüd tütrele öelda:

„Kui sa kuradi lita veel jandad selle karmantsikuga, siis koe-
rapiitsaga sind kupatan minema talust...“

Anna võtab rikka Tuhkja pärija, „sandi“ Märdi nüüd tõrku-
mata vastu. Jaan hindab pärast seda abielu-sahkerdust vihase
hüüdega: „Kuradi maaliit!“

See „kuradi maaliit“ on Jaani vihakarikasse juba lapsest saa-
dik sappi tilgutanud ja nüüdki, iseseisvuse-sõja ajal, ei muutu see:
kuna Jaan ise haavata saab ja vend Juhan langeb, pesitseb perc-
poeg Märt selja taga, sõidutab polguülemat ja tema armukesi, saab
selle eest risti ja Leemeti mõisast parema maatüki.

Aga hoolimata neistki momendest tundub Jaani kalleletung
Märdile ja tapahimu ootamatuna, psühholoogiliselt ettevalmistu-
matuna, vägivaldsena. Ta saab meile ainult selle läbi arusaada-
vaks, et Kivikase eelmistes romaanides ja ka „Murrangus“ teot-
sevad inimesed sagedasti affekti mõju all. Nii peksab Märt paaril
korral metsikult hobust ja ükskord karjatüdrukut otse sadistliku
innuga. Oletame, et Märt oli tol ajal petetud mehe tasakaaluta
meeleolus; aga teistegi tegelaste hinges näeme järsult vahetuvaid
meeleolusid ja äkitselt leekima löövat affekti.

Kivikas kuulub realistide hulka, aga teda võiks psühholoogili-
seks realistiks nimetada. Ta ei kirjelda välisilma, ta ei tee mil-
jöö kirjeldusega katsetki ega anna üldse nägelisi, visuaalseid pilte.
Ta ei kujuta meile ühtki tegelast, ei Tuhkja sauna ega talu. Teda
huvitavad tegelaste elamused, ja nende hinge kaudu vaatleb ta
sündmuste arenemist. See hingeeluline analüüs on sagedasti hu-
vitav, paiguti aga pealiskaudne, loogikata, uskumatu, äkiliste põh-
jendamata põõretega. Siiski „Jüripäevaga“ võrreldes on „Mur-
rang“ hingeeluliselt tõsisem, sügavam ja vastuvõetavam. Kõige
usutavamalt saab Kivikas maainimeste hingeelu väljendada, kui ta
neid omavahel laseb kõnelda. „Murrangus“ leidub ilusaid dialooge,
näiteks „lastevõrppimise“ jutt Jaani ja Krööda vahel (lhk. 44—45)
või kõnelus Jaagu ja Madise vahel savi kaevamisel (lhk. 127) või
ka sõnelus heinateol peremehe ja teenijate vahel (lhk. 138—139).
Peame Kivikast üheks paremaks rahva kõneviisi järeleaimajaks.

„Murrangu“ nõrgemaks küljeks tuleb sünteesi puudust
ja kompositsioonivigu lugeda. Nagu öeldud, jääb alguses
mehiste akordidega alatud peamotiiv unaruse, ja teine, kõrvaline
sobiks enam mõnesse mitterealistlikku ja mittesotsiaalsesse ro-
maani. Jaani-Märdi-Anna kolmnurgas on liiga vähe tüübilist meie
ühiskondlikust „jüripäevast“. Märt ei ole tüübiline „maaliit“, Jaan
veel vähem tüübiline „maaliiduga“ võitleja. „Maaliidu“ kägista-
mine kehviku esindaja läbi on liiga drastiline sümbol meie „jüri-
päevast“.

Kivikase stiil on rahvalik, värske, lopsakas, mahlakas, sage-
dasti jõhker, vänge, distsiplineerimata. Tema võrdlused ja pildid
on mõnikord väga algupärased ja julged; sagedasti tarvitab ta
liialdust. Kui ta mõnikord hoogu satub, siis võib ta jämedajoone-

lise, aga võimsa pildi anda, nagu näit. teenija meeleolu kirjeldus-
suvisel raske töö ajal:

„Jah, peremehe nõus oli tõepoolest see tuline heinakuivataja!
Oleks see sulase teha, hargi varrega hoiaks ta mõne tunni enne
tõusmist metsa taga kinni, ehk lööks ta pika latinaelaga seal met-
sade taga sohu päris maa külge. Tõuse siis veel, kuradi raisk, kui
sul nii suur himu on lühendada sulase ööd aina peremehe kasuks!“
jne. (lhk. 141).

Kivikase keel on sõnarikas, lause on „Murrangus“ kaugelt
korralikum ja silutum kui „Jüripäevas“, aga sõnade järjestuses on
mingit painduvust tappev reegel tahetud maksma panna. Loogi-
line rõhk nõuab väga suurt vabadust sõnade järjestuses. Võib
suures ulatuses õige olla, et öeldis peab järgnema alusele, kui see
aga alati ja igal juhul nii on, siis kõlab see igavalt, elutult, mo-
notooniselt. Veel pahem, kui adverbiaali katsutakse mingi reegli
nõudel asetada aluse (subjekti) ette, näit. „Kärsitult ja rapaka
sammuga Anna astus akna juurest eemale,“ ehk: „Tühjade silma-
dega Anna vahtis valget paberit;“ või jälle: „Küsiva ilmega Märt
vaatas noorikut“ j. t. s.

Niipalju kui mäletame, ei olnud „Jaanipäevas“ „Jüripäeva“
tegelasi, küll aga „Mihklipäevas“ „Jaanipäeva“ omad. Kas nüüd
„Murrangust“ tegelasi triloogia järgmisse romaani viiakse, ei tea
öelda. Igatahes on kahe peategelase — Märdi ja Jaani — saatus
otsustatud. Võib jätkata Tuhkja talu ja sauna-Jaagu asunikukoha
arengu jälgimist. Muidugi, võidakse ka need kõrvale jätta ja kir-
jeldada sotsiaalse murrangu edenemist teiste, täiesti uute tegelaste
juures.

Ed. Hubel.

Mait Metsanurk: **Valge pilv.** Romaan 296 lhk. Eesti kirjas-
tus-ühis. „Postimehe“ kirj. 1925.

Mait Metsanurk ei kuulu just produktiivsete kirjanikkude hulka.
Tema teoste arv ei ole suur. Neli-viis lühedat romaani, mõni no-
vell, paar-kolm näidendit — ja see on kõik see kirjandusliku tegevuse
vili, mis kestnud umbes 25 aastat. Pealiskaudsel vaatlemisel näib,
kui poleks Metsanurga vähesearvulisel toodangul eesti kirjanduse-
salve rikastamisel suuremat tähtsust; kuid tema teoste sisulise külje
juurde asudes leiame peagi, et nad eesti kirjanduse üldilmet tundu-
valt aitavad mitmekesistada ja rikastada, lisandades sinna terve rea
uusi reljeefseid tüüpe, hästi läbikaalutud ideid, omapäraseid prob-
leeme ja individualistlikkude varjunditega nüansseeritud ainekäsitus-
viisi. Mait Metsanurga lühidane novell ütleb tihtigi rohkem kui
mõne teise kirjaniku romaan; sellepärast valitseb Mait Metsanurga
toodangus kvantiteedi ja kvaliteedi vahel ka hoopis isemoodi suhe.
Seda suhet karakteriseerib kõige paremini ladinakeelne ütlus: non
multa, sed multum.

Metsanurk ei armasta iseennast ega teisi korrata, sellepärast
sisaldab iga tema teos midagi uut. „Ta kirjutab ainult siis, kui tal
ajajärgule on midagi ütelda.“¹⁾ Sellepärast omavad ta teosed jää-
davalt värskest, selle peale vaatamata, et nad alati küllalt viimistel-
dud pole.

1) M. Kampmann „Eesti kirjandusloo peajooned“ III, lhk. 217.

See, mis Mait Metsanurga toodangu kohta praegu öeldud, käib üldjoontes ka ta äsjailmunud romaani „Valge pilve“ kohta, sest see on toode, mis on läbi ja läbi individualistlik ja millel pole sarnast eesti kirjanduses, niihästi ainelt ja selle ulatusest kui ka käsitlusviisilt. Viimases suhtes võiks ehk mõningaid paralleele leida Mait Metsanurga enese eelmistest romaanidest.

„Valge pilve“ sündmustik on pärit ilmasõja ja Vene revolutsiooni päevilt ja esitab läbilõiget selleaegsest eesti maaelust. Romaani arenemiskäik on lühidalt järgmine:

Ilusal juulikuu pühapäeval, kui Arumäe pererahvas ühes küla-
listega lõunalauas istub, tuleb Arumäe peremehe insenerist poeg
kelle proua Arumäel suvitab, linnast sõja lahtipuhkemise ja meeste
mobilisatsiooni teatega. Ohtupoolel kõnnib juba vallakasakas külas
ja kannab meestele sõjaväkke mineku kutseid kätte. Teiste hulgas
peavad minema ka Arumäe teenija Alma Verihurma kaks venda ja
noormees, küla puusepp, kes teda armastab.

Esimesed ärevused mööduvad, toibutakse ja elu muutub pisut
rahulikumaks. Alma ja Arumäe noorperemehe Mihkli vahel tekib
sõbralik vahekord. Mihkel tahab teda naiseks kosisa, kuid sellele
seisavad Arumäe vanaperemees ja perenaine kangesti vastu. Enne
veel kui Mihkel suudaks oma kavatsusele reaalsemat ilmet anda,
kutsutakse ta sõjateenistusse. Ta lahkub kodumaalt, kuid enne kih-
lab ta Alma enese pruudiks. Alma jääb Arumäele teenijaks edasi.
Kuid kaua ei suuda ta peremehe ja perenaise tigiduse ning ohvitser-
ist poja häbematus vastu võidelda ja lahkub, asudes elama oma
isakõju „Urma hurtsikusse“. Kevadel kaupleb Loo Rein Alma kui
kõigiti korraliku neiu enesele teenijaks. Veereb päevi. Alma on
küll Mihkliga kirj vahetuses, kuid rikka perepoja ja vaese teenija-
tüdruku vahel kerkivad esile mitmed arusaamatused, mis põhjust
annavad soojade vahekordade jahtumiseks. Viimaks sobib Alma ja
Loo perepoja Antsu vahel intüimne vahekord ja revolutsiooni pöö-
ristes abielluvadki nad.

Selle selgroo ümber on veel rida vähemaid juhtumusi põimitud,
mis otsekohealt või kaudselt sündmustiku arenemiskäiguga ühenda-
tud, nagu näiteks Alma venna Kaarli ja Rätsepa Klaara armastuse-
romaan.

„Valge pilve“ suurem väärtus peitub tema arvukas tüüpide
kompleksis. Siin on Mait Metsanurk esitanud rea reljeefseid kju-
sid ja hästitabatud skitsisid, nagu on Arumäe vanaperemees, Mihkel,
puusepp Jakob, koolmeister, poimees, Loo Ants, Alma ja teised.

Arumäe vanaperemees on isik, kes küll juba aastate poolest
vana, aga siiski uue aja ilmavaate ning mõtteviisidega tahab kaasas
sammuda ja teistest enesevanustest koguni pea jagu üle ulatuda.
Ehk tal küll haridus puudub, püüab ta ennast, põhjendades Jumala
olematust, näidata koguni „teadlasena“. Oma väidete tõestuseks
ei ole tal muud ette tuua kui oma koolitatud poegade arvamisi, kes
ütlevad, et piibel on „rumala rahva hirmutuseks kirjutatud“. Hari-
duses ei näe ta muud ülesannet kui kergemat äraelamisvõimalust.
Sellisena on ta eht rikastunud taluomaniku prototüüp, millist enne-
sõjaaegses Eestis küllalt võis leida. Ka kirjanduslikult on ta hästi
õnnestunud ja moodustab käsitledavas romaanis ühe kandvama
samba ning värvika läbilõike ilmasõja-eelsest rikastunud kohaoma-
nikkude kihist.

Temale vastandi moodustab poeg Mihkel, kellele pole tähtis väline hülgus ja rikkus, vaid sisemine haridus, visadus ja tööarmastus. Kuigi „Valge pilve“ tegelased oma iseloomult on päris uued tüübid Mait Metsanurga loomingus, võib mõne juures siiski väikest sarnasust eelmiste toodete tegelastega leida. Üks niisuguseist on Mihkel, kellel on ühiseid jooni Taavet Sooverega — saamatus. Kui Taavet Soovere oma väga suuri teoreetilisi kavatsusi majanduslikus elus ei suuda realiseerida, sest et ta ei oska leida ühendavat sidet reaalelu ja teooria vahel, siis Mihkel sellevastu võitleb energiliselt ning edukalt võlgade vastu, mida vendade koolitamine talule toonud. Kuid armastuseküsimusis on ta täielik Soovere. Ei suuda võita ta kistusi ja naituda tüdrukuga, keda nii väga armastab ja kellel temagi vastu armastus ei puudu.

Puusepp Jakob on väikse tagasihoidliku iseloomuga inimene, pealtnäha koguni külm, kuid ometigi hõõgub temagi sees tuli — tüüpiline eesti iseloom.

Koolmeister — küla „Don Juan“, erandlik tüüp, kuid autori poolt siiski hästi nähtud. Omapärast ja huvitavat tüüpi esitab poeemeeski oma rohke jutu ja lõõpimisoskusega. „Ta on palju lugenud, vähe tarkust kogunud, kõneleb rohkem kui teab, aga aimab rohkem, kui mõistab ütelda.“ Ta esineb revolutsioonilise uuendajana, kuid rohkem sõnades kui tegudes.

Hoopis ägedamat käremeelsust avaldab Alma vend Kaarel. Igas tema liigutuses ja lauses peitub kodanlust riivav sarkasm. Käsiteldavas romaanis on ta käremeelseima voolu esindaja. Nii huvitav ja kujukas, kui see tüüp ka on, ei saa teda küllalt õnnestunuks pidada, sest revolutsionäärriks kasvamine ei teostu üle öö. Selleks on tarvis suuri psühholoogilisi elamusi. Nendest elamustest aga ei näita meile Metsanurk kuigi palju, mille tõttu üksikud hingelised tühikud tekivad, mis juba tõelisteks puudusteks osutuvad. Autor arvab selleks küllaldase põhjuse olevat, kui ta Kaarli sõtta saadab, kuid sõda on oma elamuste poolest nii võrratu mitmekesine, et teda alati sugugi revolutsionäärde koolina ei saa võtta. Sellepärast oleks käsiteldava romaani seisukohalt ülitarvilik olnud, kui autor neid hetki, millest tingitud Kaarli hingeline murrang, lähemalt oleks piiritanud.

Loo Antsus kehastub eestlase põllutöö-armastus ja visadus. Ajaga kaasas sammuja ja uuendusmeelne, püüab ta kõiki võimalusi ja teadmisi oma kodukoha põllukultuuri tõstmiseks kasutada. Iseloomult heasüdamlik ja püsiva tahtejõuga, suudab ta palju korda saata. Loo Antsu isikus annab autor kujuka pildi tõsisest eesti põllumeeskonnast, kes oma kodu nurmedega ühte on kasvanud, innu ja armastusega neid harib ja meie põllumajandust helkjamale tulevikule vastu kannab.

Alma, romaani peategelane, on tundlik, iseteadev ja ettevaatlik naisterahvas, inimene, kes igal pool läbi lööb ja enesele laialdast lugupidamist võib. Autor on teda armastusega joonistanud, nii et ta lugejalegi sümpaatlikuna tundub. Kui ma eespool tähendasin, et „Valge pilv“ tahab läbilõiget anda ilmasõjaaegsest maaelust, ning seda üksikute tüüpidegi juures rõhutasin, tähistades nende esindajalikkü kuuluvust, siis ei saa ometi Almas näha selleaegset taluteenija üldist kajastust, vaid temas esineb üks uus, kitsapiirilisem teenijatüdruku-kiht, mille alglatteid peituvad 1905. aasta revolutsioonis, kus ärkas proletariaadi iseteadvus ja naisõiguslus. Nii esineb siis

Alma mingi tuleviku sihinäitajana ja teerajajana seisuslike vahe-seinte kaotamisel kohaomaniku ja teenija vahel. Tema isik on kõla-pinnaks demokraatlikele helidele, mis algavad juba romaani alul ja hiljemini, revolutsiooni saabudes, paisuvad vägevaks akordiks.

Selleaegse maa-naistenijaskonna tüüpiliseks esindajaks võime Selmat pidada. Iseloomult võrdiemisi elav ja uudishimulik, on ta, samuti kui eelmisedki, reljeefne kuju.

Peale nende enam-vähem täielisemate kujude on Metsanurk loonud veel rea skitse, millest paljudki, nagu inseneriproua, Aru-mäe peremehe koolitatud tütreid ja mõned teised, väga tabavalt on joonistatud. Olgugi et meil nende tegelaste kohta lähemad andmed puuduvad, saame neist siiski selgejoonelised kontuurid.

Kuivõrt meister on Metsanurk tüüpide loomises, seda näitab ta Arumäe peretütre skitseerimisel. Ta tähendab: „Aga sii tütrest preili käib nina püsti, päevavari peal, punaste kaantega võöra-keelne raamat käes. Vahetevahel taob klaverit ja laulab sinna juurde võõras keeles muidugi ja väga armsalt. Ilus ta on ja — seal käis jälle linnast külalisi — üks preilikestest akkas minuga õvves juttu aama, päris üht ja teist, muu seas selle tütre kohta, kes Vene-maalt tuli, ja kui ma ütlesin, et ta üne vürsti perekonnas koolita-jannaks, kukkus ta naerma ja ütles: „Ei maksa kõiki uskuda! Teame, mis ta on ja kelle juures! Ei olnud kaugeltki vürsti perekonnas! Ühe rikka vanapoisi „koolitajannaks“ oli ta!“

Siin on vähestes lausetes antud kuju, kes küll skits, kuid kelle- ometi ei puudu reljeefsed varjundid.

Romaani teine väärtus seisab üksikuis kirjeldusis, mis küll võrdlemisi lühikesed, kuid kujuka ülevaate toomise proportsionaal-suses võrdlematud. Neis heliseb resigneeruv põhitoon, mille tõttu nad lüürilise värvi ja haruldase soojuse omandavad ning sügavasse lugeja hinge suudavad tungida. Mõnes kirjelduses on otse lermont-ovlik nukrus. Sellistest olgu paar väikest näidet esitatud, mis küll stiililt konarlised, kuid romaani põhitoonlikult meeolult ehtsad.

„Alma jooksis tänavat mööda alla, komistas hämaruses, lõi var-bad kivide vastu, keksis valu pärast ühel jalal, puges mulgu lattide-vahelt läbi ja lippas heinamaad mööda soo poole. Hing jäi tal kinni, ta peatus pilguks ja kuulatas. Selja taga küla voorel huugas här-monik, aga see ei olnud tantsulugu, mis seal mängiti. Alma teadis, et see vend Aadu on, kes juuliõhtu hämaruses küla teel unistades kõnnib ja mängib, teadis ka, et kasakas talle õhtupoolel sõttakutse-kätte viis. Sellepärast ta mängib seal nüüd kurblikku viisi:

Kodu, sinust pean lahkuma,
Jää jumalaga nüüd...

Alma katsus neid sõnu kaasa ümiseda, aga kurk tõmbus kinni ja silmist hakkasid pisarad kastesse rohuses tilkuma. Ta nägi oma vendi kaugel võõral maal, nägi neid korraga võitlusesegaduses, siis poolsurnutena maas, peas verised haavad.

Ta ruttas nõtkuvat soo rada mööda kastesel rohul edasi ja jõu-dis varsti välja äärde, kust isa hurtsik mustama hakkas. Jälle pea-tus ta. Loodetaevas punas kui verine kangas ja tegi südame veel kurvemaks.“

Ehk jälle 40. leheküljel:

„Jalad jäid tal siis nõrgaks ja süüa ei tahtnud, ei läinud pere-tuppagi. Pikkamisi toibus ta kaeraväljal; vaikne päikesepaistene-

õhtupool ja kaerakõrte ühetooniline kohin tõid jälle rahu tema hinge. Vahtevahel peatus ta pilk, uitis üle soo, üle voore ja raudtee kuuskede tumerohelise joone teisele voorele, mille nõlvak soost pikkamisi tõusis. Seal rohelise tuka sees seisis kirik ja torn näitas kui nõel taeva poole. Pühapäeval läheb ta sinna ja palvetab, palvetab põlvili, et Jumal ise tema vendi seal kaitseks.“

Selliseid meisterlikke kirjeldusi võime veel mitmeid leida. Samuti ei ole puudust ka kujukaist maaelu stseenidest, nagu seda on rehepeks Arumäel, pidu seltsimajas ja veel mõned teised.

Kuid hüvede kõrval leidub romaanis ka puudusi, millest mõned endid tublisti tunda annavad. Üheks seesuguseks osutub ebaproportsionaalsus kompositsioonis, mille tõttu romaani lõpp kipub hõredaks jääma. Nagu alul juba tähendatud, algab jutustus ilmasõja lahtipuhkemise päevadega ja lõpeb Vene revolutsiooni esimestel kuudel (kevadepool — vilja mahakülvamise ajal). Autor on nähtavasti seda aegade suhet enam-vähem silmas pidanud ja umbes $\frac{7}{8}$ osa (264 lhk.) oma jutustusest tsaarivalitsuse ajale ning $\frac{1}{8}$ (32 lhk.) revolutsiooni esimestele puhangutele pühendanud. Matemaatiliselt on see ju õige, kuid ajalooline juhtumustekroonika ei pruugi sugugi olla proportsionaalne ajaga. Kui ei saa seda proportsionaalsust teostada ajaloo käsitlemisel — aastakümne võib olla sündmusrikkam kui aastasada —, seda vähem võib sellest juttu olla ilukirjanduslikus romaanis, kus prevaleerival seisukohal miljöomaalimine ja tegelaste psüühika kujutamine, nagu käesolevas jutustuses. Just viimastest asjaoludest tingitult on „Valges pilves“ revolutsioonilise ajajärgu põhjalikum valgustamine väga tarvilik ja seda enam õigustatud, et romaani esimene pool on miljöo maalimises ja hingelises analüüsisid tihe ja detailne. On ju tõsi, et „Valge pilve“ lõpu-pooltel on ruumi antud ka revolutsiooni-meeleoludele. Lastakse vallarahval kord pühapäeval 1905. aasta mässu ohvrite haudadele minna ja kõnesid pidada. Teine kord, 1. mail korraldavad töölisel rongikäigu. Ja need ongi need Vene revolutsiooni algpäevade läbilõike kajastused, ent arvukate sõjameeleolude kõrval, mis käsiteldavas teoses aset leiavat, osutuvad nad kääbusteks. Et „Valge pilv“ oma-aegsest maaelust läbilõiget tahab anda, siis tundub see puudus kaunis suurena.

Põhjendamatus ja ebaproportsionaalsus võime leida ka Alma ja Loo Antsu abiellumises. Ei osutu küllalt tõenäoliseks, et Alma, see igavene arvustaja ja kahtleja, nii kergesti, ilma pikema mõtlemiseta ning suurema elamuseta näitub mehega, kes umbes võrdväärne endise peigmehega. Väliselt vaadeldes näib asi ehk tõepoolest nii olevat, kuid Mait Metsanurk pole rahulik vaatleja, külm-kaine analüüsiv realist, vaid tema käsitluses leidub mingi paa-toslik toon, mis ta jutustustele lüürilisi varjundeid annab ja romantilise resonantsi esile kutsub. Selle tõttu on aga paratamatud detailsemad hingelised ja tundeilised eritlused ning põhjendused, sest romantism on ju tunnete kultus sõna laiemas tähenduses.

Väljatöötamatust ja viimistlematust leidub stiiliski, nagu toodud tsitaatidest näeme.

Ent puuduste peale vaatamata osutub „Valge pilv“ siiski paremaks romaaniks, mis meil viimasel aastal on ilmunud. Arvukate ja värvikate tegelaste kompleksi suhtes ei ole tal 1925. aasta proosakirjanduses võistlejat, samuti ka laialdases miljöomaalimises ja sõjaaegsete meelevõtte ulatusrohkeis ja kunstipärastes kajastustes.

Rahvapärase keele tõttu on ta nautimisvõimalik igale eestlasele. Romantilislüüriilise põhiheli kaudu suudab ta sügavale lugeda hinge tungida. Lõpetades viimast lehekülge on sul tundmus, kui peaksid lahkuma heast sõbrast, kelle elusaatust kaastundmusega jagasid. Kuulates romaani tegelaste esimese nooruse perioodi lõppakordi Koidula luuletuse kujul tundub, kui heliseks enesegi hinges:

Põueke, põueke,
Tungi su tuksumist tagasi!
Inime, inime,
Tiib pandud aastatel õlale!
Magus jah magada mullassa:
Täna veel laske mind hõisata!
Üirike elu, veel hoiab ta mind.
Helise rind!

1. II. 26.

Arno Raag.

Bernhard Linde: Tõusva päikese mailt. Reisivestid Siberist, Jaapanist, Hiinast ja Indiast. Osauhisus „Varak“ Tallinnas 1925. 186 lk. Hind 200 marka.

Meie kirjandus on vaene eriraamatuna ilmunud reisirakendustest. Ei taha aga sellega ütelda, et eestlasel puuduks reisimiskirg, rändamistahe. Eestlast võib kohata igast maailmanurgast, kus ta end alati mitte kõige halvemini pole osanud sisse seada. Eestlasi purjetab kõigil ilmameredel ja nad kui laevurid on lugupeetud ning otsitud. Ja eks räägi sama omaduse poolt ka väljarändamised, mis hoogu võtnud tänapäevgi. Likvideeritakse oma eluase ja varandus kodumaal, kuigi see iga kord nii vilets polegi, ning asutakse teele kaugele vöörade maale, kus pole elutingimused sugugi nii roosilised, selle juures tihti lohutudes: „Sai siin läbi, saab ka seal, ja kui seal on halb, eks siis otsi mujalt jälle paremat; selle moega saab ka ilma näha...“

Omaval ajal ajalehtede joone all ilmunuist võiks mainida Ed. Wilde, Ed. Bornhöhe, A. Laipmani j. m. t. reisivesteid. Mõnigi neist omab värskest ning mahlakust ja neis kirjeldatud maad ning rahvad on nähtud omapäraselt ning huvikõitvalt. Kuid õieti esimene reisirakendus meie kirjanduses eriraamatuna on Fr. Tuglas'e „Teekond Hispaania“, mis võlub oma stiili meisterlikkusega ja milles andumuse ning avara eruditsiooniga on toodud meile lähedale tookord ajaloo politiliselt kui ka kunsti ja teaduse seisukohalt suur ning vägev rahvas, kelle iseloomus tänini säilinud mineviku suuruseid jooni.

Hoopis kaugemate ning kultuuriliselt vööramate rahvaste keskele juhib meid B. Linde oma reisivestis „Tõusva päikese mailt“, kus ta jutustab oma matkast, mis algas 1919. a. kevadel Siberist ning Jaapani, Hiina, India, Punase ja Vahemere, Londoni kaudu lõppes sama aasta septembris kodumaal.

Siber omas varemalt meie teadvuses kaht erilist ilmet: 1) kui suurimate kurjategijate ja hobusevaraste asumispaik, 2) kui soodsam väljarändamiskoht, kus saabujat — asunikku — ootas võimalus väiksema vaeva varal saavutada suurem majanduslik õitseng kui kodumaal. Oma reisil läbi Siberi kohtab B. Linde igal sammul neid asunikke või nende järeltulijaid. Ja ta märgib oma kirjeldusis

tolle reisi ajal Siberis valitsenud poliitiliste intrigantide ja võimuhaarajate (näit. Semjonov, Koltšak) omavaheliste võitluste ning vahelkordade kujutustega rööbiti ka meie sealasuvate suguvendade majanduslikke, hariduslikke olukordi ning nende suhtumist valitsevasse poliitilisse miljöösse. Ka toob ta mõnegi iseloomustuse tolle tuleviku ning kõigi võimaluste maa majandusliku arenemise kui ka metsiku looduse kauniduste kohta.

Kahjuks polnud autoril võimalik Jaapanis maabuda. Leheküljed Jaapanist, millil nüüd vaid laevalt nähtud muljetega ja Hiina kultuurile võrdluseks toodud näidetega peame leppima, oleksid osutunud raamatus nauditavamaiks. Sellevastu pidi B. Linde Hiinas, nimelt Shanghais, peatuma olude sunnil ligi kaks kuud, ja nii oli tal seal võimalik lähemalt tutvuda Hiina elu-oluga. Eurooplasele nii võõras Hiina kultuur tundub iseäranis teravalt alla kriipsutatud Shanghais, tolles kahepalgelistes Aasia suurlinnas, kus kõrvuti esinevad Euroopa tsivilisatsioon ja Aasia omapära. Peatükis „Elu Hiinas“ kirjeldatakse huvitavalt mitmesuguseid üksikasju. Kõitvamad on kirjeldused hiina teatrist, varieteest, oopiumikeldrist jne.

Järgmine peatus pärast Hiinast lahkumist on autoril Indias, Singapuris. Kui paljudele pole India olnud unistustemaaks, mis, nagu pea kõik unistusesemed, jäänud ikka kättesaamatuks. Oleksin soovinud, et autoril oleks võimalus olnud seal kauemini peatuda. Need napid leheküljed, mis ta oma mõnepäevasest sealviibimisest annud, jätavad rahuldamatuse tunde, iseäranis neis, kellel puudub võimalus vastavat kirjandust muus keelis lugeda. Kaunimad leheküljed raamatus on aga paaripäevasest viibimisest Tseiloni saarel, mis autorit võlnud oma paradiisliku looduse hurmava iluga. Reisi edasisis kirjeldusis vahelduvad pildid kinoliku kiirusega, kusjuures peatutakse harva ainult värviküllasemal pildidel.

Kuigi raamatus ette tuleb mõni ebatäpsus, kuigi temas oleks tahtnud mõnegi nähtuse objektiivsemat kirjeldust ja mõnelgi leheküljel tundub hõredus, ei saa temale keelda tema omapärase ainevallaga meie kirjanduses teenitud tähelepanu. Jäävad ju reisivestid ikkagi isiklikkude tähelepanekute, tajumiste ja arusaamise viljaks. Ja autoris on osutunud mitmekülgseid huvisid paljude elunähtuste vastu.

Arthur Sikkenberg.

- Molière: **Ihnus**. Tõlkinud R. Kask. 152 lhk. Hind 120 m., iluköites 280 m., kalingorköites 310 m.
- Chateaubriand: **Atala**. Tõlkinud K. Martinson. 16 pildiga. 88 lhk. Hind 60 m., iluköites 210 m., kalingorköites 240 m.
- V. Hugo: **Hernani**. Tõlkinud J. Semper. 125 lhk. Hind 140 m., kalingorköites 350 m.
- " " **Jumalaema kirik Pariisis**. Tõlkinud J. Semper. 36 pildiga. 574 lhk. Hind 450 m., kalingorköites 610 m.
- G. Flaubert: **Kolm lugu** (Herodias, Legend Päha Julianus Võõrustajast, Lihtne süda). Tõlkinud A. Saareste. 101 lhk. Hind 75 m., iluköites 225 m., kalingorköites 255 m.
- J. W. Goethe: **Noore Wertheri kannatused**. Tõlkinud Jaan Kärner. Autori pildiga, XI+119 lhk. Hind 150 m., kalingorköites 310 m.
- Fr. Schiller: **Röövlid**. Tõlkinud J. Kärner. 168 lhk. Hind 120 m.
- " " **Wilhelm Tell**. Tõlkinud J. Kärner. 142 lhk. Hind 100 mk. Mõlemad teosed koos iluköites 390 m., kalingorköites 420 mk.
- G. B. Shaw: **Inimerie ja üliinimene**. Komöödia ja filosoofia. Tõlkinud Ants Oras. 303 lhk. Hind 275 m., kalingorköites 435 m.
- A. Kivi: **Seitse venda**. Tõlkinud Fr. Tuglas. 42 pildiga. 479 lhk. Hind 350 m., kalingorköites 510 m.
- Juhani Aho: **Vaikne meri** (Laastud). Tõlkinud Fr. Tuglas. 119 lhk. Hind 100 m., iluköites 150 m.
- Eino Leino: **Helkalaulud**. Tõlkinud Aug. Anni. 79 lhk. Hind 60 m., kõvas köites 100 m., iluköites 210 m., kalingorköites 240 mk.
- E. Sillanpää: **Vaga viletsus**. Tõlkinud Aug. Anni. 197 lhk. Hind 175 m., iluköites 240 m., kalingorköites 355 m.

C. Noorsoo jutukirjastik.

- Edda**. Kogu vana-islandi jumalate- ja kangelaslugusid. Ümber jutustanud J. Kärner. 28 pildiga. 168 lhk. Hind 150 m., iluköites 330 m., kalingorköites 360 m.
- M. Cervantes: **Don Quijote**. Eesti keele G. Peet. 86 pildiga. 255 lhk. Hind 250 m., kalingorköites 430 m.
- Jules Verne: **80-ne päevaga ümber maailma**. Tõlk. O. Treu. 54 pildiga. 272 lhk. Hind 220 m., iluköites 380 m.
- E. T. A. Hoffmann: **Aamissepa-meister Martin ja tema sellid**. Tõlk. Ants Oras. 64 lhk. H. 50 m., iluköit. 200 m., kalingork. 230 m.
- W. Bonsels: **Mesilane Maaaja**. Tõlk. Richard Roht. 17 E. Järve illustratsiooni. 157 lhk. Hind 120 m., köites 170 m., kalingorköit. 280 m.
- Z. Topelius: **Velskeri jutustused, I lugu: Kuninga sörmus**. Tõlkinud E. Raudsepp. 13 pildiga. 118 lhk. Hind 90 m.
- " " **Velskeri jutustused, II lugu: Mõök ja ader, ja III lugu: Tuli ja vesi**. Tõlkinud S. Holberg. 215 lhk. 21 pildiga. Hind 200 m.
- " " I, II ja III lugu koos kalingorköites 450 m.
- Suonio (J. Krohn): **Kuu jutustused**. Tõlk. Julie Rõks. 12 Nat. Mey illustratsiooni. 56 lhk. H. 40 m., iluköites 190 m., kalingork. 220 m.

D. Öpperaamatud.

- Hans Kruus: **Eesti ajaloo lugemik I**. 231 lhk. Hind 200 m., iluköites 390 m., kalingorköites 420 m.
- J. Jõgever: **Eesti muinasjutud koolidele**. 280 lhk. Hind 200 m., iluköites 360 m., kalingorköites 390 m.
- L. Kettunen: **Lauseliikmed eesti keeles**. XXII+100 lhk. Hind 125 m.

E. Sõnastikud.

- Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat.** I köide A-M, II parandatud ja täiendatud trükk. XXIV+560 lhk. Hind 400 m., nahkköites 560 m.
Rud. Wallner: Arstirohtude ladina-eestikeelne sõnastik. 48 lhk. H. 35 m.
Matemaatika-sõnastik. Kolmas täiend. ja parand. trükk. 66 lhk. H. 50 m.
Dr. F. J. Wiedemann: Eesti-Saksa sõnaraamat. Kolmas muutmatu trükk. XXVII+XII+1406+CLX lhk. Hind 1350 m., nahkköites 1600 m.
 Müügil viimased eksemplarid.

F. Mitmesugused.

- Th. Zielinski: Vana-kreeka kirjandus I.** Iseseisvuse ajajärk. Tõlkinud Linda Metslang. 29 pildiga, 211 lhk. Hind 300 m., kalingork. 460 m.
Eesti rahvalaulud I. Dr. Jakob Hurt'i ja teiste kogudest. 12 kaardi ning 10 eessõna ja artikliga. LXXIII+488 lhk. suures kaustas. Hind 650 m., nahkköites 825 m.
Koidula ja Almergi kirjavahetus. Trükki toimetanud Aug. Anni 120 lhk. Hind 125 m., kalingorköites 285 m.
A. Anni: Meie kirjanduskultuurist ja kirjastusoludest. 32 lhk. H. 35 m.
V. Ridala: Ernst Enno. Essee. Autori pildiga. 24 lhk. Hind 40 m.
A. Jürgenstein: Carl Robert Jakobsoni elu ja töö. 9 illustatsiooniga, 115 lhk. Hind 130 m., kalingorköites 290 m.
J. Soots: Eesti vabadussõda 1918—1920. 22 kolmevärvilise kaardiga, 40 lhk. suures kaustas. Hind 90 m. (Pealaos.)
Tartumaa, I osa koguteosest „EESTI“. Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus 231 pildi ja 19 kaardiga, XVI+740 lhk. Hind 750 m., nahkköites 1000 m.
Balthasar Russow: Liivimaa kroonika. Tõlkinud K. Leetberg. I anne: 108 lhk., hind 60 m.; II anne: 174 lhk., hind 110 m., mõlemad kalingorköites 330 m.
Joh. Aavik: Puudused uuemas eesti luules. 170 lhk. Hind 75 m.
 „Üleskutse ja juhatus Eesti rahvakeele sõnade korjamiseks.“ 19 lhk. Hind 15 m.
K. Krohn: Soome-Eesti vanast rahvalaulust. 85 lhk. Hind 60 m.
Palamuse kihelkond. Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus. 6 illustatsiooniga. 31 lhk. Hind 25 m.
K. Ramul: Ihu ja hing. Psühholoogilised loengud. 61 lhk. Hind 50 m., iluköites 200 m., kalingorköites 230 m.
A. Saareste: Eesti, eestlased ja eesti keel. 1 kaardiga, XXVII lhk. H. 30 m.
K. E. Sööt: Rahva lauluvara. Kogu üldiselt lauldavaid laule. 192 lhk. Hind 120 m., kalingorköites 170 m.
Rinaldo Rinaldini ehk Röövliliit. Z. Topeliuse järele Maisteri. Noorte seiklused kolmes vaatuses. 36 lhk. Hind 40 m. (Laos.)
Kuukirja „Eesti Kirjandus“ senistest aastakäikudest on veel tagavaral: XIII (1918/19), XIV (1920), XV (1921), XVI (1922), XVII (1923) ja XVIII (1924) à 360 m. aastakäik, kalingor- või nahkköites 520 m., ning XIX (1925) aastakäik 500 m., nahkköites 660 m. Tellimishind 1926. aastal on 400 m. Üksikud numbrid 1906. aastast peale à 30 m.
Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamatud: I—IV, VI, VII, IX ja X à 50 m.

Praegu trükis:

- D. N. Mamin-Sibirjak: Kasupoeg.** Eesti entsüklopeedia.
A. Järnefeldt: Isamaa. „Võrumaa“, II osa koguteosest „Eesti“.
Walter Scott: Ivanhoe. Eesti rahvaviisid.
Juhani Aho: Panu. Kodumaa õistaimed.
Strömgren: Astronoomilised miniatüürid. Eesti õigekeelsuse - sõnaraamat II pool.
Payot: Tahte kasvatusest.
P. Loti: Islandi kalur.